

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№40

(18627)

2015 чылдың
апрель 16
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының хүнүнге

САЙЗЫРАЛДЫҢ ЧАА ОРУУНДА

Коллективтиң арга-дуржулгалыг каңнакчылары Григорий Вопилов биле Омак Саая.

Чагыдылга – 2015(II)

«ШЫН» — ЧОНУНУҢ
СОЛУНУ

2015 чылдың ийги чартык чылында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тыва-печат» КХН-ниң киосклеринде бо хүннерде чоруп турарын дыңнадып тур бис.

Инчангаш «Шынның» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар үлүг чонувусту – бижикчилеривисти, номчукчулары-ты кыйгырдывыс!

Юң-биле чергелештир чылдың ийги чартыгына чедир дылгазы үстү берген номчукчулар бар болза, чурттап чериниң аайы-биле почта салбырларында болгаш «Тыва-печат» черлеринге дарый чедип, «Шын» солуну чагыттырып алырыңарны сүмеледивис.

Үндүлүг чонувус! «Шын» солуну үезинде чагыдып номчуңар.

Чагыдылга уламчылап турар!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
31730 — организацияларга	450,51	901,02	1802,04

АК-ДОВУРАК ЧЭС-ТИ ДАМЧЫТКАНЫ ШЫН ЭВЕС

Тываның одалга-энергетика комплекзиниң эң улуг объектилериниң бирээзи—Ак-Довурак ЧЭС-ти бир хуу компанияның өнчүзү кылдыр өрттөн 11 катап эвээжет-кеш, сатканын шын эвес деп санаан.

Ол чигинчиг садыглажышкынны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун негелдезин езугаар сайгарып көргөн. Ол хоозураан бүдүрүлгениң өрелиг кижилери судче хомудал кириген, ол апрель 8-те болган, «Ак-Довурак ЧЭС» ААН-ниң конкурс башкарыкчызының хөделиишкыннерин «Хоозураашкынның (банкротталышкынның) дугайында» федералдыг хоойлунуң элзэн каш — 110,11,139 чүүлдерин хажыткан деп санаан.

Садыглажышкынның түңнелинде хоорайның чылыдылга-электрик станциязын устав капиталы чүгле 12000 рубль, Томскиде бүртүктетинген «Организацияларның саң-хөө байдалының сайгарылгазының болгаш экспертизазының төвү» КХН деп кымга-даа билдинмес компания садып алган дээрзин сагындыраал. Ол садыглажышкынга ЧЭС-тиң ниити шөлү 10,8 муң дөрбелчин метр 5 бүдүрүлгө шөлүн, а ол ышкаш 33 сан техникалыг транспорт парыгын ниитизи-биле 2,8 млн. рубльге кириген.

Ол садыглажышкын өске-даа байдалдар талазы-биле чигинчиг болган. Конкурс башкарыкчызы садыглажышкынның садып алыкчыга эптиг, хоойлуга таарышпас хевирин шилип алганы элдептиг. Оон аңгыда суд үезинде чылыдылга-электрик станциязын садып алыр деп кордааннарның ийизи конкурс башкарыкчызының чаңгыс чер-чурттуглары болган, «Организацияларның саң-хөө байдалының сайгарылгазының болгаш экспертизазының төвү» КХН садып алышкынның эгелээр хүнүнде көстүп келген.

Бо сайгарылганың соонда ЧЭС-тиң өнчү-хөреңгизин конкурс езугаар садыглажышкынче база катап үндүрер апар, ынчалза-даа банкротталышкын дугайында хоойлунуң негелдезиниң кадыг болганындан ону садып алыр кижиге тыывылбас чыгыгы, ынчан ону Ак-Довурак хоорайның өнчүзү кылдыр дамчыдар.

Хүннүң медээзи

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИР СОЛУГАЛЫГ

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады, Күрүне Думазының бюджет болгаш үндүрүлгөр талазы-биле комитетиниң кижигүнү Раиса Кармазина дүүн, апрель 15-те, республиканың массалыг информация чепсектеринге Тывага ажил-хөректиниң сорулгаларының дугайында дыңнадыгны кылган.

Чедиишкынниң хөгжүүрүнге экономиктиг курлавырлар, күш-шыдал республикада бар, аңаа чүгле деткимчени көргүзөр хөрек, ол дээрге хамыктың мурнунда үндүрүлгөргө чиигелделерни бээри деп Раиса Кармазина демделээн. Тываның парламентизиниң депутаттары эң ылаңгыя көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге немелде өртөккө үндүрүлгөргө ап кааптарының дугайында айтыргыны мээң-биле ужуражылга үезинде көдүрүп турдулар деп чугаалааш, бо талазы-биле чогуур хоойлуну Күрүне Думазы хүлээп алганын, амгы үеде ол хоойлуну Федерация Чөвүлелинде чугаалажып көрүп турарын, Россияның Президентизи Владимир Путин аңаа атты салган соонда, ол хоойлу ажилдап эгелей бээр деп дыңнаткан.

Көдээ ажил-агый продуктуларын бүдүрерин Тыва көвүдөдип, экономиктиг кризисте ажил эртеринге бодунуң төлөптиг үлүүн кириер дээрзинге идегелин Раиса Кармазина илереткен.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязынга хамаарыштыр шүгүмчүлөлдөр бар, бир эвес партия кылып чорудуп турар ажилын чонга билдингир кылдыр доктаамал тайылбырлап турар болза, шүгүмчүлөлдөр эвээжээр, олар чөптүг боор дээрзин база ук партияның Күрүне Думазының депутады чугаалаан. Эң ылаңгыя хууда кижилерге үндүрүлгөргө чиигелделерни чонга калбаа-биле тайылбырлаарының чугулазын, үндүрүлгөргө болгаш өске-даа төлөвирлерге чиигелделерни хөй хамаатылар билбес болганының хараазында ону ажыглавын турарын Раиса Кармазина айтыкан.

«Тываның Күрүне Думазында депутады Лариса Шойгу-биле сырый демниг ажилдап тургаш, республиканың мурнунда турар хөй нарын айтыргаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг киржир сорулгалыг мен» — деп, Раиса Кармазина чугаалаан.

«Шынның» корр.

Улуг Туулелгениң

Тываның чуртталга-коммунал ажил-агыйының хүндүлүг ажилдакчылары болгаш хоочуннары!

Силерге юбилейиңер-биле сеткиливис ханызындан байыр чедирип тур бис!

Тыва автономнуг областың ажилчы чоннар депутаттарының область Советиниң күүскамунуң шиитпири-биле областың коммунал ажил-агый килдизин тургускан хүнден бээр 70 чыл эрткен. Ол үеде Кызылга чаңгыс каът 730 чуртталга бажыңнары турган, оларның ниити шөлү 31 муң дөрбелчин метр. Хей каът бажыңнар чүгле ийи — СЭКП обкомунуң болгаш №2 школаның 3-3 каът бажыңнары турган.

Эрткен чылдарда Тываның болгаш ооң хоорай-суурларының даштыкы хевири таныттынмас кылдыр өскерилген. Хей каът бажыңнарның тудуу коммунал комплекзиниң хей-хей бүдүрүлгелерин: котельнаяларны, суг аргыштырар черлерни, инженер четкилерлиг арыгпал тудугларын тургузарын негеп келген.

Амгы үеде Тываның чуртталга-коммунал ажил-агыйы хей ажилдыг болгаш хей адырлыг бүдүрүлгө комплекзи апарган. Оларда 110 организациялар болгаш бүдүрүлгелер кирип, аңгы-аңгы мергежилдиг 3 муң ажыг кижиге ажилдап турар. Олар чокта амгы үениң хоорайларының болгаш суурларының кандыг болурун бодаары безин берге.

Тургустунганының соонда эрткен дыка хей чылдарының дургузунда республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының эргелеп-башкарылганының тургузуу чаңгыс эвес удаа өскерлип, адырның материал-техниктиг баазасы сайзырап, ажил-чорудулганының чамдык хевирлери чидип, чаалары тыптып турган. Чаңгыс чер-чурттугларының ажил-амыдыралыга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулгазы бо чылдарның дургузунда өскерилге чок арткан.

Ол сорулганы амгы байдалдарда күүседире-биле республиканың Чазаа 2014-2020 чылдарда чуртталга-коммунал ажил-агыйының дээштиин болгаш ажыктың бидидериниң күрүне программаны бадылаан, ооң акшаландырышының ниити хемчээли 12 миллиард рубль ажил турар. Хей квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң үр хуусаалыг программасы, ону күүседире-биле регион фондузун тургусканы ол сорулгаларга ажыглаттынар.

Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылын болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылын демдеглээринге дүүштүр республика Баштыңының чарлааны «Тыва — арыг-силгиниң болгаш корум-чурумнуң девискээри» конкурсуна эң идепкейлиг киришкени дээш ол адырның ажилдакчыларына өөрүп четтиришкенин оңза сөстөрүн чугаалаар херек. Конкурс үезинде чурттакчылыг черлерни чаагайжыдарының талазы-биле улуг хемчээлдиг ажилдар кылдырган. Бо талазы-биле ажилдар уламчылаар, тус чер бот-башкарылга органнарының, компаниялар эргелекчилериниң болгаш эштежилгелерниң кол сорулгазы апаар дээрзинге бүзүрээр бис. Суурларның даштыкы хевирин экижиктен чорук чурттакчыларның эрге-чагырга органнарына бузурелин улгаттырар, хуу инвесторларга немелде сонугалды болдуруп.

Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйы амгы үеде сайзыралдың чаа оруунче кирген. Чедирип турар ачы-дузазының саны өскөн, шынары экижээн, чонга бараан болурунун культуразы бедээн, ажил-агыйы чорударының чаа хевирлерин шиңгээдип ап турар.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының ажилдакчылары хей чылдарда мөөңнөп алган дуржулганын ажыглавышаан, чонга бараан болурунун системанын экижитпишаан, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның үзүк-соксаал чок ажылын хандырбышаан мурнунда салдырган сорулгаларын күүседип, республиканың социал-экономика хөгжүлдээринге улуг салышкынны кириер дээрзинге бүзүрөп турар бис.

Юбилейлиг чыл бо адырга чаа-чаа чедишкенинниң болгаш күш-ажылчы тирилгелериниң чылы болзун! Силерге быжыг кыдыкшылды, аас-кежин, чаагай чүүлдерни, саң-хөөнүң туруштуун, хереглекчилерниң өөрүшкүзүн болгаш даартагы хүнге бүзүрелди күздөвис!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА

ӨРТКЕ УДУР ОНЗА ЧУРУМ МАЙ 4-КЕ ЧЕДЕР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун киригени өртке удур онза чурум 22 хонук — май 4-ке чедир уламчылаар.

Онза чурумнуң үезинде арга-арыгже хамаатыларның болгаш транспорт аймааның кирер чоруун кызыгаарлаар, кандыг-даа ажилдарны арга даамалдарының чөпшээрели чок кылырын хоруур. Одаглар кыпсырын, бок аймаан болгаш кургаг сизини өрттедирин шуут болдурбас.

Арга-арыгжуркомунуң дыңнатканын езугаар алырга, республика девискээринге арга-

арыгның алды өртү 264 га черге болуп турган, апрель 14-түн байдалы-биле оларның үжүн өжүргөн. Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг суурнуң, Тандының Успенка суурунун чоогунга өрттерни өжүргөн. Хаттыг, кургаг агаар өрттүн өөскүүрүне салдарлыг болуп турар деп специалистер санаан.

ОБЯ-ның баш удур санап турары-биле алырга, апрельдин сөөлгү он хонуунда болгаш майның эгезинде агаарның дүргөн изип келиринден, өлчаштын чогуңдан Сибирге өрт айылы улуг болур.

ШОЛБАН КАРА-ООЛ: «Хакасияга чораа бистиң кожаларывыстың кандыг айыы халапка таварышканын караам-биле көрдүм»

Тывага онза байдалдың чурумун тургускан.

Ындыг шиитпирни республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Чазак Даргазының орадакчылары-биле, республиканың яамаларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары-биле, муниципалдыг тургузулганың баштыңнары-биле видеоконференция хевирлиг эрттиргени Аппарат хуралына хүлээп алган.

Хуралды ажыдып тура, Шолбан Кара-оол мынча дээн: «Бо дүне Хакасияга чорааш, бистиң кожаларывыстың кандыг айыыл-халапка таварышканын караам-биле көрдүм. 15 кижиге амызындан чарылган, 1351 бажың өрттенген, дыка хей кижилер өчү-хөреңгизин оксунган. Когараан кижилерге дуза чедирериниң дугайында шиитпир бистиң республикада хүлээп алдырган. Бөгүнкү кол сорулга — Хакасияда халаптын уржуун ханы медресе билири. Амыдырал байдалдарывыс ооң-биле дөмей болгай. Бистиң регионда агаарның дүргөн изип келири, күштүг хат доктаамал болуп турар. Ооң-биле холбаштыр мөөңнөштирикчи үени чарлап тур мен. Шөлээде бүгү удуртукчуларны кыйгырттыр, олар харылзаага доктаамал турар ужурулгалар. Бир эвес 20 минута дургузунда кайы-бир удуртукчу харылзааже үнмөс болза, ону ажылынга келбээн деп санаар болгаш чогуур хемчегни алыр апаар».

Кожавыстың таварышканы улуг айыылдың кол чылдагаанын бойдус халавы деп болур, ынчалза-даа кижиниң бурузун база чок деп болбас деп республика Баштыңы санап турар. Чижек кылдыр Кызылдың чамдык районнарының тудуун кириген, ында өртке удур херекселдер чок, тудуглар бот-боттарынга тудуш кылдыр туттунган, ооң уламындан өрт өжүрер техниканың аңаа чедери берге, а өөскээн өрт кончуг дүргөн тараар аргалыг. Хуу тудуглар кылган кижилерге эки болур шиитпирлер хүлээп ап турар харысалга чок

албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр хемчег алырының эргежок чугулазынче Шолбан Кара-оол ОБЯ-ның Кол эргелелиниң удуртукчуларының кичээнгейин угландырган. Тывага өрттүн айыылдыг үезин апрель 10-дан санап эгелээни-биле, баштайгы өрттерниң көстүп келгени-биле холбаштыр, оларның чамдыктарының чурттакчылыг черлериниң чоогунда өөскүп турары-биле өрттүн айыыл чок чоруунуң талазы-биле чогуур хемчеглерни алырын республика Баштыңы харысалгалыг бүгү ажилдакчылардан негээн.

Чөвүлөл хуралга ОБЯ-ның Тыва Республикада Кол эргелелиниң начальниги Андрей Назаров дыңнадыг кылган, 2015 чылдың өрттүн айыылдыг үезинге белеткел регионда кошкак дээрзин хыналда көргүскен деп, ол илеткээн. Тываның чурттакчылыг 137 пунктузунуң шуптузунда өртке удур албаннар болгаш эки тура дружиналар бар-даа болза, өрт өжүрер техника хей кезинде үрелик болуп турар. Чүгле Өвүр кожуунуң эки тура дружиналарының өртке удур техниказының үрелик эвези өөрүнчүг.

ОБЯ-ның болгаш республиканың Арга-арыг ажил-агый комитетиниң удуртукчуларының илеткелдериниң соонда өртке удур бүгү албаннарны эң белен чоруктуң байдалынче шилчидериниң, республика девискээринге өртке удур онза чурумну тургузарының дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Чурттакчылыг бүгү черлерниң девискээрлерин чардыларының болгаш өртке удур техниканы болгаш дериг-херекселдерни дарый септеп доозарының, кижиге күжүн болгаш техника аймаан четчелээриниң эргежок чугулазын муниципалдыг тургузулганың чагыргаларына хүлээткен. Чагырга баштыңы кижиге бүрүзү өрт айылы тыптып келген үеде кандыг күш ында барын, кижилерни канчаар хуваарын тодаргай билер ужурулг дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Санитарлыг аш-

тап-арыглаашкын талазы-биле холбаштыр эгел өрттедириниң айтырынын пирлээри, аңаа харысал кижилерни томуйлаары, чурчачы чонга шыңгы сагынды эргежок чугула.

Арга-арыг иштинче туң кирер чоруун гаарлаар сорулга-биле чер чагыргаларының, арыгның камгалал аяларының болгаш эрге-хө камгалаар органнарының күженишкенин-биле харал ажылын организаастар дугайында шиитпир хүлээп дыңган. Бо ажилга эргелу камгалакчылары чуртукжыдыкчыларын негеп шыңгырадыр ужурулг дээр республика Баштыңы айтыр.

Өрттүн айыыл чок чорудурумнерин сагырының талазы-биле профилактор болгаш тайылбыр ажыкүштелдериниң дугайы айтышкынны Бойдус азынга, ХК болгаш ОБ агентлинге, Арга-арыг комитетке, Өөредилге яамызынга берге.

Арга-арыгга болгаш шөлге өрттүн өөскүй бээр дагааны көдээ ажил-агый черлеринде сизини өртте турарындан болганын ажилды хоруурун республика Баштыңы негээн болгаш сорулгазын сагырының талазы-биле онза харысалганы кыдыр ажил-агый яамызынга даар «Чер өрттедирге ажыг чок, ын-даа хоралыг дээрзин чээнгейге алгаш, сөс дыңна чер ажыглакчыларынга шыгы хемчегни хүлээдир рек. Чугаа болза кижилер амы-тынының болгаш чачурунун дугайында чоруттар, аңаа кандыг-даа чыггааннар турбас» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Кожууннарже үнүп турар зак кежигүннеринге оларның, рылаар ужурулг айтырылган биле холбаштыр чер-черге өртке удур онза чурумну саг турарын хынаарын дааскан.

ТР-ниң парлалга албан

ДУЗАЛАМЧЫ ЧЫЫЛДАЗЫ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелекчи саналын езугаар Тывада Хакасия Республикага күштүг хаттан болгаш улуг өрттен когараан кижилерге дуза фондузун организаастаан.

Шолбан Кара-оол «ВКонтакте» социал четкиде бодунуң арнынга кожаларына дузалаарын Тываның чурттакчыларын кыйгырган:

— Эргим өңүктөр! Шыдаар шаавыс-биле дузалаар дээш оралдажылыңар! Бистиң кожаларывыс, эң чоок кижилери-вис айыылга таварышкан-дыр. Күштүг хаттын болгаш чайгаар өөскээн өрттүн уржуундан кижилер амызындан чарылган болгаш дыка хей чурттакчылар чурттаар оран-сава чок арткан.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының социал сайзырал

эргелелиниң Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35 (Амыдырал хандырылга бажыңы) деп адреске организаастаан фондузунче акша-хөреңгини шилчидип азы айыыл-халаптан когараан кижилерге эт-септи эккеп болур, телефон: 8 (39422) 21-165, 21-299.

Олышкаш Чазак кежигүннери бир хүннүң шалыңын дузалап фондузунче шилчидер деп шиитпирлээн дээрзин Тываның Баштыңы дыңнаткан.

Күштүг үзүк-соксаал чок хаттын уржуундан Хакасияның

улус чурттап турар черинде өрт айыылдыг байдал тургустун дээрзин сагындыраал. Република Чазаның дыңнатканын езууга алырга, Хакасия Республиканың Баштыңының шиитпирин езууга ОБ чурумун ында кириген.

Чамдык одаглар болта сизин өрттедир чорук ында айыыл-халапка чедирген. Кад черде тудуглар өрттенип турар Россияның ОБЯ-зының бүгү сабырлары болгаш республиканың күштери айыыл-халапты чыдырынче хаара туттунган.

Ачы-дуза чедириксээн буянныг кижилерге болгаш албан черлеринге Банк реквизиттерин дыңнаттывыс:
Восточно-Сибирский Банк СБ РФ г. Красноярск,
БИК 040407627
К/счет 30101810800000000627
ИНН 7707083893
КПП 170102001
Р/счет № 40703810365000000006
Назначение платежа «Оказание финансовой благотворительной помощи жителям Хакасии».

Улуг Тишелгениң 70 чылынга

ЭРЕСТИГ ДАЙЫНЧЫЛАР

Фашист Германияның дуңма ССРЭ-же халдаанын ханы килең-биле кыла, бүгү-ле шыдаар шаа-ле дайзынга удур демисежи, дораан материалдыг дуза-чылып, фронтуже чорудуп, сөөлүнде эки турачыларны айткан.

Дөртөн чылдар эгезинде Барыин-Хемчик кожуунунга Байыин биле Монгун-Тайга база тир турган. Бо таварылгада ле амгы Барыин-Хемчикке дорт ааржыр аъттыг шериглерниң дузын номчукчуларга таныш-тайн. Аянгагыдан Куулар Баян-ус, Монгуш Сат, Монгуш Сундуй, Монгуш Шулун-оол, Аксы-Барлык-Салчак Баир, Тоңгак Таржаа, Монгуш Шет, Монгуш Чот, Салчак Бичен-оол, Барлыктан Мон-Калдын, Хунан-оол Кара-Сал, Барлыктан Хомушку Лакпа, Токпак-оол. Хөндөлөңден үгет Лама-Сүрүн, Күжүгет Очур, Күй-оол Хомушку. Кызыл-Тай-ан Күжүгет Очур, Монгуш Сен-ы, Салчак Очур. Шекпээрден жак Чингир-оол, Монгуш Кечил-Кара-Хөлдөн Хертек Адыгбай, Майн-Тараа, Куулар Таряа. Ам бо эрес-дидим дайынчылар-чамдызының эш-өөрү-биле канчаар дайылдажып чо-нын «Тыва төөгүзүндөн» чулунар. Танкистерниң ара-дан «Т-34» деп танкының карыкчызы биче лейтенант ушкү Чүргүй-оол онза шылга-а. 1944 чылдың март 5-те Киев астың Рыжановка — Кобыляки суурларының девискээринге анын камгалалын чаза шаап үеде ол езулуг эрес-дидим аш маадырлыг чорукту кылган. Күй-оолдун танкызы дайынның алалын чаза булгап кире бер-адып боолавышаан, от то-ч-рын болгаш дириг күштерин кылган, бир үгөр-боону чуура-ган, ынчалза-даа оңуга кээп ртына берген. Ызыртына бер-гитлержилерниң атакзын ийи-иштинде ойтур шаап келген. Андири балыгланы бээрге, Күй-оол командалалды хүлээп ш, 20 солдаттарны узуткаан. азын хөмө адып турда-ла, маа-лыг экипаж машиназын ушта-п алгаш, база катап тулчууш-е кирипкен.

1944 чылдың март 13-те Чүргүй-зун танкызы Южный Буг хемни-ыпкын кешкеш, дораан-на-уушкунче кирген болгаш 6 метр черге дайынның чада-ин ызырты сүрүп, чылча бас-ып, 2 хол пулеметтарын база 1 метту узуткаан.

Хомушку Чүргүй-оолга Совет пелиниң Маадыры деп атты-ыскан.

1944 чылдың августа Молдавия-остаары дээш шавар халдааш-тыг тулчуушкуннарның үезинде-е-фашистиг аг-шеригниң-ы — Кишиневка күчүлүг кам-п-шугумун узуткаар ужурул-ан. Ол тулчуушкуннарга кириш-Совет Армияның Кызыл тукту-нь полугунуң составында тыва-турачы танкистер турган. Олар

анаа база-ла эрес-дидим чоруун көргүскеннер.

Тыва танкистер Т.Нурсат, Х.Уйну-оол, К.Идам, Б.Биче-оол, С.Портуй-оол, Т.Кызыл-Тас, О.Тырткы оларның эрес дайынчы чоруктарын Совет чазак бедии-биле үнелээш, орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаан.

Тыва эки турачы аъттыг ше-риглер Совет Армия Украинага калбак шавар халдаашкыннарын кылып турар үеде тулчуушкунга киришкен. 1-ги Украин фронту-н составында генерал-лейтенант Соколовтун аъттыг гвардейжи каттыжышыкынынга эки турачы-лар 1944 чылдың январь-Фев-раль айларында Ровно хоорай дээш тулчуушкуннарга орус, ук-раин болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа националдарының төлээлекчилери-биле кады эрес-маадырлыг тулушкан. Олар Ровнонун демир-орук станция-зынче чаза булгап кире бергеш, берге байдалга эки тулчуп били-рин көргүскеннер. Улуг лейтенант Оюн Оолактын взводу Ровно дээш тулчуушкунга 65 гитлержилерни узуткаан. Гвардейжи анаа дайын-чы Монгуш Шет 24 гитлержилерни болгаш 2 пулемет точкаларын узуткаан. Монгуш Шетти балыглап-тарга безин өске кижилер-биле бир дөмөй тулушпушаан турган.

Улуг лейтенант Бүрзекей ку-думчу тулчуушкунунуң үезинде станоктуг пулемедун хоорайның бир кудумчузунуң булуңунга тур-гузуп алгаш, боолап эгелзэн. Ооң ачызында гвардейжилер шиитпи-рии-биле бурунгаарлаар аргалыг болганнар. Гвардейжи Бегзи-Хуу-рак дайынның тылынче киргеш, бир пулеметту гранаталар-биле хөмө шаап, узуткаан. Ол ышкаш улуг сержант Чот база-ла маадыр-лыг чорукту кылган. Чүл дээр-ге дайынның пулеметчузу-биле удур-дидир аткылажышкынга тиилзэн. Ынчалза-даа үш фашист солдат ооң чанынга чаштып чедип келгеш, «Дүжүп бер!» деп алгыр-бышаан, шуражып-ла келгеннер. Чот девидевзэн: бирээзин боолап кааш, база бирээзин чыда-биле өттүр шашкаш, үш дугаарын боо-сталап өлүргөн.

Ровно дээш тулчуушкуннарның соонда эки турачы гвардейжи тывалар Барыин Украинаның чурттаачылыг 80 ажыг черле-рин хостаарынга киришкеннер, оларның аразында Икха хемниң эринде турар демир-оруктуң улуг белдири болур Сурмич база бар. ТАРН ТК-га болгаш ТАР-ның чазаанга 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының командалал чериниң чоруткан чагаазында мынча деп бижзэн: «Дириг күш болгаш техника талазы-биле артык турган дайзынга удур тулчууш-кунга тывалар командириниң дужаалы чокка чаңгыс базым-даа аткаарлавайн, тулчуп турганнар. Чижээ, 1944 чылдың февраль 12-де Сурмич чанынга тулчууш-куннар үезинде дайзын удур шаап халдаашкынче кириптерге безин тываларның эскадрону ол-ла че-ринге дайынның артык күштери-

биле тулушпушаан турган. Пулемет салбырының командири, гвардей-жи улуг сержант Дөңгүр-Кызылга командалаткан 10 пулеметчулар болгаш гвардейжи старшина Дажы-Серенге командалаткан дайын-чылар ол тулчуушкунга өлгеннер. Ынчалза-даа чаңгыс-даа базым аткаарлавааннар. Ол маадырлыг тывалар 100 ажыг дайзыннарны узуткааннар. Тыва чуртундан кел-ген эрес-маадырлыг оолдарның тулчуп турган черин дайзын кан-чап-даа эртип чадаан».

Тыва эки турачыларның ду-гайында солдаттар ырлар безин чогаадып ырлажып турган. Чижээ, бир ырының сөзү мындыг:

*Пулеметчу тыва оолдар
Бүзүрелдиг тулчуп турган.
Оларның он бири өлүртсе-даа,
Оранчок хөй фашист
кырдырган!..*

*Ырак Тыва чурттан келген
Ынаныштыг тыва оолдар
Ханга көкпес фашистерни
Хайыра чок сол-ла турлар.*

Гвардейжи анаа дайынчы Оюн Сеңгии Ровно областың Дераж-но деп сууру дээш тулчуушкун үезинде удур атакаже кирген фа-шистерни пулемет-биле кыргый боолап турган. Сеңгии ол маадыр-лыг чоруу-биле дайынчы даалганы күүседирин хандырган. Совет чазак Сеңгииниң эрес-дидим чоруун бедии-биле үнелээш, Кызыл Тук ордени-биле шаңнаан.

Эскадрон командири Ке-чил-оол биле политажылдакчы Байыскылаң олар эскадронун мер-гежилдиг командалап, боттарының дайынчыларынга үлегер бооп чо-рааннар. Командалал чериниң да-йынчы даалгаларын шылгараңгай күүсеткен дээш, Кечил-оолду бол-гаш Байыскылаңны дайынчы Кы-зыл Тук орденнери-биле шаңнаан. Чамдык тыва эки турачылар өске шериг кезектеринге тулчуп чоруп турган. Гвардейжи анаа дайынчы Тоңгак Таржаа үш удаа балыглан-гаш, госпитальдан үнгеш-ле, база катап фронтуже чоруп турган. Тоңгак Таржаа Латви ССР-ниң на-йысылалы Риганы хостаарынга ки-ришкен, Прибалтикага четкен. Ону Совет чазак «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаан.

Дайын шөлүнге эрес-дидим чаалажып, амы-тынындан чарлып, төрзэн Барыин-Хемчинге элп келбзэн аъттыг шериг дайынчылар Украинаның Ровно хоорайында, Сурмич, Деражно, Погорельцы, Дубно суурларында мөңгези-биле удур чыдар. Тыва эки турачы-лардан 64 кижиле ол-ла черлерде орнукуштунган.

Амгы үеде Украинада ужуру билдинмес, америк дээржилерниң айыткалы-биле ийи төрөл чон — украиннер биле орустар чаалажып турарын телевидениеден көрүп, солуннардан номчааш, кижиниң куйга-бажы кужураар. Тишелгениң чеден чыл оюнуң бүдүүзүндө ол бүгүнү көөрү каракка чаржынчыг-дыр.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
хоочун журналист.

ДЕТКИКЧИВИС, ДУЗАЛАКЧЫВЫС,
КАМГАЛАКЧЫВЫС!

Чер-делегей, черле амы-дырал эрлерден тынгарлып, эрлерниң экинден тутту-нуп келген. Чуртталганың чударгай үе-чадазындан эртем-техниктиг депшилгеге чедирген эрлерниң тергии-делин магадавас, мактавас аргажок. Эр угаанның, эр бүдүштүң, эр туруштун, эр сорукутун ачызы ол. «Эң-не, эң-не!» дээр улузувустун бе-зин эң-не хөйү эрлер: Спар-так, Чингис-Хаан, Сүбедей, Чапаев, Жуков, Куулар Лопсан, Хомушку Чүргүй-оол, а бөгүн — Сергей Шойгу.

СЕРГЕЙ ШОЙГУ ЫНДА
ТУРДА

*Сүрлүг күштүг Сүбедейниң
Сүнезини, чүдүкчүзү
Шой дег, кан дег эрниң эри
Шойгу Сергей болганы бо.
Төрзэн чери бар-даа болза,
Төптен ону*

бээрлетпес-тир.

*Оон башка Тывазынга
Оюн оя чурттаай эртик.
Азы мыя Абаканга,
Алтайга-даа турары кай.
Сибириниң-даа*

делгемнерин

*Силидипкен болуру кай.
Дайынзырак НАТО-ну-даа
Тайбыңчыдыр*

баштаары кай.

*Обаманың орнунга-даа
Олурупкан болуру кай.
Ол-даа канчаар, тыва кижиле
Октуз-боону холда алды:
Сергей Шойгу бөгүн —*

сайыт,

Чепсектиг Күш

Баштыңчызы.

Чепсектиг Күш

чаарттынып тур.

Шериг езу өскерлип тур.

Күрүневис камгалалы

Күчү кирип, быжыгып тур.

Сергей Шойгу ында турда,

Серт-даа кыммас

тывалар бис,

«Че!» дээр болза,

бо-ла дораан

Чепсегленгеш,

кириптер бис.

Ийе, чепсегленгеш, тутчуп-тулчуп-даа чордувус. Чартык чүс чыл дургузунда тулушкаш, аштырышкынга чаңгыс-даа таварышпаан Сүбедей — ооң херечизи. Копту тулчуушкуну-га-даа, хамааты болгаш Ада-чурт дайыннарынга-даа аш-тырбаан бис. Бо бүгүнү бөгүн бодавас кижиле чок. Гитлерниң кол командалал штавы турган Калиновка суурга чурттап, Су-воров шерииниң Тульчин хоо-райда казармаларында кирип, 1850-1853 чылдардагы Крым дайынының Гайсин хоорайда музейин көрүп, ийиги делегей дайынының соонда ССРЭ-ге (Украинага) каттышкан Рава-Русская хоорайга база чурт-тап турган болгаш, делегей байдалының дүвүрөнчии бөгүн сагыжымны саймаарадып тур. 1991 чылда Ровнога он ажыг хонгаш, байдалдың Украинага ынчан-на сезинчиг турганын эрткен чылын «Кызыл Не-деля» солунга бижзэн мен.

Ам чүү болур ирги? Камгалал сайыды эвес болза, калырым ол ыйнаан.

2015 чылдың май 21-де 60 харлаар Сергей Күжүгетович Шойгу Чадаанага кожуун солунунуң редактору Күжүгет Серзеевич биле Алексан-дра Яковлевна Шойгуларның өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Кызылдың №1 школазын, Красноярскиниң политехниктиг институтун, МЧС-тиң хамааты камгалал академиязын доос-кан. Красноярскиге, Тывага, Ачинскиге, Абаканга, Саяно-горскиге тудуг инженери болуп ажылдаан. Ол 1991 чылда РСФСР-ниң Онза байдалдар талазы-биле Күрүне комитетин тургускан болгаш ооң даргазы болган. 1994-2012 чылдарда ол — Россия Федерациязының хамааты камгалал, онза бай-далдар болгаш айыл-халап-тан камгалал талазы-биле яамызының сайыды. 2012 чыл-дың май 11-ден 2012 чылдың ноябрь 6-га чедир — Москва областың губернатору, Россия Федерациязының Айыл чок чер чөвүлелиниң доктаамал көжигүнү.

Сергей Шойгу — Россия Федерациязының Маадыры, Армия генералы, «За заслуги перед Отечеством» орденниң 2-ги, 3-кү черге-лери-биле, Святой апостол Андрей Первозванныйның, «За личное мужество», «По-чет» орденнери-биле, Россия Федерациязының медальда-ры-биле шаңнаткылаан. Саха (Якут) Республиканың (2001), Кемерово областың (2005), Крымның (2014) база Кызыл хоорайның (2014) Хүндүлүг хамаатызы.

РФ-тиң Орус география ниитилелиниң даргазы Сер-гей Шойгу — «Пор-Бажың», «Хааннар шынаазы», «Алдын-Хүрээ» төлөвилелдерниң ав-тору. «Кызыл — Курагино» археология экспедициязының, «Сүбедей» спорткомплексин, Президентиниң кадеттер школазының болгаш өске-даа чаартылгаларның деткикчизи. 7 томнуг «Урянхай. Тыва дептер», «Жизнь замечатель-ных людей Тувы» номнар болгаш «Черно-белая Тува» фотоальбом — база-ла Сергей Күжүгетовичиниң биске белзэ. Ынчангаш ооң 60 харлаарынга тураскааткан хемчеглер шагда-ла эгелзэн. Аңаа кижиле бүрүзү төлөптүг кирип көрзөлинер. Бо Сүбедейизг сайыдывысты Россияның Улустун артизи Никита Михалков мынча дзэн: «Сергей Шойгуну чүгле Россия биле Тывада алдарлыг деп болбас, ол командалы-биле кады бүгү делегейни эргип, чонну камгалап чораан болгаш, ооң дугайында кайы-даа черде билер, хүндүлээр». Ол бистин, шынап-ла, Деткикчивис, Дуза-лакчывыс, Камгалакчывыс!

Кара-Күске ЧООДУ,
чогаалчы.

2015 — Улусчу езу - чаңчылдар чылы

«ДАШ НОМНАРНЫҢ» ЭЭЗИ

«Билип келиримге-ле ачам чонар-даштан янзы-бүрү дириг амытаннар дүрзү-хевирлери чазаар, каас-коя каасталгаларлыг тыва эзер, чүген, чулар, бижек кылыр кижилер болган. Ачамның даштан тоолзуг аян-шинчи-биле кылган ажилдарын чарашсынар, оларны чонуп, сиилбирлеп оларын хунуң-не сонугурап көөр, канчаар чазаарын айтырар турдум. Ынчалдыр чонар-даш чонарынга хандык-шый берген мен» — деп, Дондук Хертекович чугаалаар.

Хертек Тойбухаа оглунуң даш чонарын сонугурап, ынаар хандыкшып эгелээнин эскерип кааш, аажок амыраан. Чазанырының аргаларына, чараш чүүлдү сонугураарына, эскеричел чорук-ка оглун улам хандыкшыдарынче доктаамал сагыш салып келген.

Даш чонарынга аныктарны өөредир, кижизидер, бодунуң салгалчыларын белеткээри-биле Хертек Коштайович 1959 чылда Бай-Тайганың Кызыл-Даг школына даш чонар бөлгүмүнү организаастаан. Дондук аңаа кирип алгаш, ачазының хун бүрү удуртулганын, дузанын ачызында чонар-даш чонарынга хандыкшып, хостуг үезинде оң кылыр ажылы ол апарган. Бөлгүмнүн кижикчилеринин чазаан ажилдарын районнуң, областың школаларының кылган ажилдарының делгелгелеринге кириштирип эгелээн.

1961 чылда Америкага урулгарың кылган ажилдарының делегей делгелгезинге Кызыл-Даг школының өөреникчилери Тойбухаа Дондук биле Кама Самба-Людмиланың чонар-даштан кылган ажилдарын кириген. Улуг делгелгениң жюри кижигүннери Дондуктуң «Арзылаң» деп чонар-даштан хуулгазын тоолзуг кылдыр чогаадып сиилбирлээн ажылын мактааш, эң эки ажилдарның бирээзи деп үнелээн. Мындыг бедик үнелеп чаа эгелеп чоруур шевеин хей-аъдын көдүргөн, сорук кириген. Моон эгелээш, Дондук даш чонар хуулгазын уран чүүлге бүгү чогаадыкчы ажил-чорудулганын турскааткан.

1967 чылдан бээр ССРЭ-ниң «Социалисттик Сибирь», «Совет Россия» болгаш өске-даа улуг

«Буга», «Өшкү», «Сарлык», «Улуг» болгаш өске-даа ажилдары хамааржыр. Аныак мастерниң чогаадыкчы бодалдарының ханызын, мергежилниң бедин барымдаалааш, 24 харлыг турда (1945 чылдың январь 1-де төрүттүнген), Дондук Тойбухааны ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүгө хүлээп алган. Бо дээрге ховар таварылга.

Чээрби хире даштыкы чурттарга, оларның аразында Япония, Америка, Канада, ГДР, Венгрия, Финляндия, Вьетнам, Моолга эрткен делгелгелерге шевеин чазаан ажилдарын делгеп келген, олар шуптузу ханы уткалы, шевеини, көрүштүү-биле өске ажилдардан онзаланып ылгалыр турган. Ынчангаш Дондук Хертекович делегейде, Россияда, Тыва Республикада эң шеве даш чонар мастерлерниң бирээзи болуп шылгарал үнгөн. Ол — тыва улустуң буруңгу даш чонар уран чүүлүнүн чажыттарын бичии чажындан чогаадыкчы бодалдары бышкыже чедир ачазы Тываның Улустуң чурукчузу Хертек Коштайовичтен өөренип алган, оң «академиязын» дооскан, оң буянныг херээниң төлөтпиг салгалчызы.

«Совет эрге-чагырганың чылдарында Россияга чурумалдыг уран чүүлдүң чогаалдарын суртаалдаар, оларны неггедир тардыр организация турган. Мээң дыка хей ажилдарымны Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларының, даштыкы чурттарның музейлеринче ол тарадып чоруткан. Магаданан Калининградка чедир элээн каш хоорайларның музейлеринге баарымга, мээң ажилдарым бар боор чорду. Делегейниң дөртөн хире чурттарына мээң ажилдарымны тараткан. Оларның аразында Австралия, Африка, Мурнуу болгаш Соңгу Америка, Канада, Япония, Европаның он ажыг чурттары бар. Россияның чурумалдыг уран чүүлүн делегейге неггедир, тарадып суртаалдааны дээш Россияның И.Репин аттыг Күрүне шаңналын меңээ тывыскаан» — деп, сурагылыг мастер чугаалап орап.

дериг-херекселдерин, эдилелдерин хынамчалыг өөренип тургаш, тыва национал культурага, чурумалдыг уран чүүлге хамааржыр эвээш эвес билиглерни шингээди алган. Чогаадыкчы, чаартыкчы хуулгазын бодалдарлыг шеве кижиге тыва чоннуң ажил-ижиниң, амыдыралының, чаңчылдарының, езулалдарының дугайында утка-зы ханы амыдыралчы чогаалдарны чонар-даштан сиилбирлеп тургузарына ол дузалаан. Аңаа «Серге мунган оол», «Аът дагалакчылары», «Тараа соктаары», «Аът мунган херээжен», «Доскаар чазакчызы», «Сарлык бугазына барбада тараа чүдүрүп турары», «Иви мунган ирей», «Арзылаңны мунупкан» болгаш өске-даа ажилдары хамааржыр. Чонар-даштан сиилбирлеп чазаан ажил (чогаал) бүрүзүнде тыва кижиниң окур-хевирин, идик-хевин, чаңчылдарын, езулалдарын, мал-маганының дериг-херекселдерин, эдилелдерин, кылып турар ажылын даш чонар мастер тодаргай көргүскен. Бир эвес чонар-даштан сиилбирлээн ажил бүрүзүн кончук кичээнгилер көрүп ора, бижири болза, ол дээр-ге бир чечен чогаал-дыр, шыйыг бүрүзүн тайылбырлап тургаш, бижири болза улуг ном болур.

Тываның Улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнеринин доктору Монгуш Кенин-Лопсан кайгамчык шеве Дондук Хертековичинин чогаадыкчы ажил-чорудулганын мындыг үнелелди берген: «Тываның Улустуң чурукчузу ада-зы Хертек Коштайовичинин эгелеп каан буянныг ажил-херээн уламчылап, хөгжүдүп чоруур Дондук Тойбухааның делегейни кайгаткан чонар-даштан сиилбирлеп чазаан ажилдары, чогаалдары тыва чоннуң үнелиг эртинези болур, чүте дээр-ге олар тыва улустуң төөгүзү, амыдыралы, ажил-ижи, чаңчылдары, езулалдары, аажы-чаңы-биле холбашкан, кезээ меңгедер артар «даш номнар-дыр» деп чугаалаан. Тываның улуг угаанныг эртемдени, чечен-мерген сөстүг чогаалчы шын-на сөглээн.

Тываның ат-алдарлыг даш чонар мастери элээн каш даштыкы чурттарга чораан. 1996 чылда «Саян» ансамблиниң бөлүк артистери-биле кады Дондук Тойбухаа Италияга баргаш, бүгү делегейниң аас чогаалының уран чүүл фестивалына чедишкенин киришкен. Оң дугайында улуска аажок хөөрөп чугаалаар кижилер.

«Италияның кайгамчык чурукчузу Рафаэльдин төрүттүнген черинден ырак эвес хоорайга ажилдап тургаш, Италияга ам кээп шыдаар аргам бар эвес, бо улуг чурукчунуң төрүттүнген хоорайы Рубинага чедип, оң турскаалын көөр, бодумнун болгаш Тываның чурукчуларының өмүнээзинден аңаа чечек, Тываның үнелиг чонар-дажын салып каар изиг күзеп меңээ төрүттүнүп келген. Фестивальдың удуртукчузу-биле каш удаа ужуражып, хүндүлөп тургаш, бодап чораан бодалым, күзеп чораан күзелим чедип алыр аас-кежиктиг болган мен. Бо сурагылыг чурукчунуң хүлөрдөн шуткаан 10 метр ажыг бедик турскаалында оң ханы бодалчы сиңигип кире бергенин илөрткен. Турскаалдың хун үнөр болгаш хун ажар талаларында хүлөрдөн биче хемчээлдиг чанагаш херээжен кижилерин олурар окур-хевирлерин шуткуп кылган. Онзагай ажил болду. Ал чораан калбак чонар-дажымга Италияның улуг чурукчунуң турскаатканым-

ны, адымны, чер-чуртуну база бо чонар-даш дээр бүдүмел-дир дээрзин чараштыр бижири алган мен. Ам ону каяа салып каарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Көрүп турарымга, турскаалдың хун ажар талазында олурар чанагаш херээжен кижиниң окур-хевириниң адаа хос боорга, ында салып каан мен. Ону кым-даа эскербес хире чер чүве. Ол ында чыдарына бүзүрээр мен. Бир эвес Тывадан кижилер ынаар чоруур биллип кагымза, мээң ол салып каан чонар-дажымны барып көөрүн чагыыр бодап чоруур мен» — деп, Дондук Хертекович чугаалады.

Даш чонар уран чүүлдүң мастери сөөлгү чылдарда улуг хемчээлдиг ажилдар кылырынче шилчээш. Тээли суурнуң ортузунда паркче кирер эжик аксында оң чогаадып кылган ажилдары аңаа барган кижилеринин кичээнгилерин хаара туду. Тыва идик-хептиг, холунда хадак, аякта ак чемниң дээжизин туткан херээжен кижиниң окур-хевирин эжиктин кырында чараш, аян-шинчилиг көстүп турар. Бо болза Хаан Бай-Тайганың ээзи херээжен кижилер. Ол аалчыларны хүндүткел-биле хүлээп ал, паркче киреринче чалап турар. Оң солагай болгаш оң талаларында беш чүзүн малды, беш чүзүн аңы улуг хемчээлдиг кылгаш, тургускан. Олар Бай-Тайганың чараш бойдус чурумалдыг, байлак девискээринде кандыг элбек мал-маган, аң-мең барын көргүзүп турар.

Найысылал Кызылдың Арат шөлүнүн ортузунда тыва национал утка-шынарлыг Тываның чурумалдыг чараш бойдузунга, элбек мал-маганына, аң-меңинге турскааткан фонтанны сонугурап көөр бис. Бо дээр-ге улуг хемчээлдиг скульптура чогаалы болур. Оң төлөвилелин чогаадырынга болгаш тударына Тойбухаа ханы уткалыг чогаадыкчы бодалдарын, күш-ажылчы үлүүн кириген. Саян артындан болгаш даштыкы чурттардан келген аалчылар бо фонтанны көргөш, чогаадыкчы, тывызыксыг езу-биле кылганын мактаар. Мындыг онзагай, чараш хевирлиг азырал болгаш черлик дириг амытаннар-биле каастап кылган фонтан кайы-даа хоорайда чогуң бөлүк туристер чугаалажып турганын дыңнаан мен. Дондук Хертековичинин күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргөш, Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тывыскаан. Мастер улуг хемчээлдиг ажилдарын Эзбекте, Самагалдайда, Ак-Довурак — Абаза автомобиль оруунда, Чаа-Хөлдүн Шанчы-Аксында, Сарыг-Сете

болгаш өске-даа черлерде кылган. Сурагылыг мастер чурукчурунга хандыкшылдыг, «Бай-Тайга», «Мээң аалым», «Шыңгыр шылгалда», «Сарыг-Хаяның» деп хемчээли улуг чурурунда төрүттүнген черинин чар бойдузун, мал-маганын, аң-мең ажил-ишчи, талантылыг кижилерин көрүштүг кылдыр чурар.

Дондук Хертекович Тыва биче скульптураның база чурумалдыг уран чүүлдүң утка-нарлыг чогаалдарын тургузгун хөгжүдөр, неггедир чурт херекке биче эвес күш-ажылы салышкынын кириген. Бо тазы-биле оң чедишкенин дии-биле үнелеп көргөш, Тыва комсомол шаңналын, ССРЭ «Күш-ажылчы шылгарал даш медалын», «РСФСР-ниң адылыг чурукчузу» хүндүлүг ат Россияның И.Репин аттыг Күрүне шаңналын, ТР-ниң «Шылгарал күш-ажыл дээш» медалын болгаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналын ийи удаа тывыскаан. Оң адын «XX чүс чылда Тыва алдарлыг кижилери» деп Тыва Күрүне номунда кири бижээн.

Тыва улустуң даш чонар буруңгу уран чүүлүнүн чажыттары аныктарга, ажы-төлүгө да чыдып бээр дээш Дондук Хертекович бүгү назынында сагы салып келген. Ачазының Кызыл-Даг школына организаастаан даш чонар бөлгүмүн элээн каш чыл удуртуп келгеш, дыка хей өөреникчилерни бо херекке хандыкшыткан. Даш чонар күзөтүп улуска бодунуң сүмелерин берип, арга-дуржулганын дамчыдып чоруур. Оң өөреникчилеринин аразындан Хунан Киров, Алексей Кагай-оол Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери Россияның алдарлыг чурукчулары хүндүлүг аттың эдилелчилери болган. Шевеиниң оту Рафаэль (ол бистин аравыста чыдап даш чонар кончук шеве кири болган. Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү чоруду Башкы уруу Аяна чурукчурунга мергежээн. Бо даңзыны амырап уламчылап болур.

«Даш номнарның» автору Дондук Хертекович Тойбухаа Тээлиниң №13 профучилищенин сургуулдарына арга-дуржулганын, сүмелерин дамчыдып берип турар. Бай-Тайга коомунуң Тываның Чурукчулар эвилелини хей-ниити ажилдарына ол ийи кейлиг киришипшаан, чогаадыкчы ажил-чорудулганын чедишкенин уламчылап турар.

Таан-оол ХЕРТЕКОВИЧ
журналист

делгелгелеринге чонар-даштан сиилбирлээн ханы уткалыг эң шылгараан хей ажилдарын ол кириштиргеш, мактадып турган. Оларга «Арзылаң», «Аът», «Теве»,

Дондук Хертекович аныак чылдарында-ла тыва улустуң төөгүзүн, ажил-ижин, амыдыралын, аас чогаалын, национал чаңчылдарын, езулалдарын, йөрээлдерин, кедер идик-хевин,

• Улегерлиг өг-бүлө

Чонунуң төлөптүг кижилери

Ак-Туруг – Тываның чараш дээр урларының бирээзи. Таңды урларының эдээнде, кылаң кара чаа-Хөл хемниң каас-чараш булуз-биле хүрээлеттинген суур. Николай Мижит-Доржуевич Суван-оол кун-даа баштай Ак-Туруунга эргеленип, ону хопталап, ону Тываның өске элери-биле деңнеп чоруур. Чүге эрге ол 1924 чылдың майның ортаа кинде каас-чараш чурумалдыг, тайга эз черге малчын арат кижиниң өөнге рык көргөн.

Ол төрзүн чери Ак-Туругга эргеленип, бадүү болчуп чоруунга ол элдепсиде даа чоруур-ла. Чүге дээрге ол төрзүн инден 1948 чылда чоруткан. Ынчангаш оондан ыраандан бээр 67 чыл болу-ген. Ооң медреселдиг амыдыралының чыг чылдары ажылының аайы-биле ону кожуунга эрткен.

Ынчалза-даа Николай Мижит-Доржуевич төрзүн чериниң чону төрелдери, эз-хүрегеннери, кенээт-чуржааттары гаш кылдыр сагындырар.

Кара чажындан тура ойнап өскени, гандыр каас-чараш бойдузу-биле эллеттинген суурнуң мурнуу чүгүнде, «Хөл хемниң унунда бот-боттарыңа аашкак турар дыка чараш ийи даг Бирээзин Ак-Туруг деп адаан, суурнуң база оон укталган. Өскезин кара-кара ардан бүткен, карарып көстүр боор-кара-Туруг деп адаан. Николай кара-андан хой кадарып, өрге-күжүгеннеп, тап, суглап, өг тип, аал көжүрүп, тараа-ап, ажаап, сиген кезип билер кылдыр-нип алган.

Оң соонда ол бичи улгады бээрге, чылдың күзүнүнде ачазы Мижит-ку Кеский-Хелинович оолун Булуң-кутун 1,2 класс доозар эге школазынга ири-биле алпарып каан. Аңаа ол өске өрү-биле Самбуу дээр башкыга баш-тканнар. Ооң соонда 3-4 класстарны ананың эге школазынга дооскан. Ол Тываның көдээ суурларында, кожуун еринге чүгле 1-ден 4 класска чедир-дип турган. 4-кү классты доостурарда не шылгалдазын эрттирер турган. 4-сдооскан өөреникчилер чедир билигилг санааш, көдээ черлерге, арбаннарга ылаары-биле чорудуп турган. Ол үеде м-билигилг башкыларның чогу, чедиш-биле эге школалар бүгү Тываның э черлерге турганы ол.

Өөредилгеге сундулуг, өске эш-ден ылгалып турар өөреникчилерни-лддың каттышкан школазынга 5 класс-0 класска чедир өөредип эгелзэн. Ол-шкан школага эртем-билигилг башкы-ы ТАР-ның Чаззаа бүгү Тывадан, Саян-ндан чалап эккеп, башкы ажылынга а-тудуп турган.

940 чылда Николайны база эки-дигези дээр Кызылдың каттышкан-азынче өөредип чоруткан. Ол аңаа-сска чедир өөренигеш, төрзүн сууру-ругже чанып келгеш, эге школага-ылап эгелзэн. 1946-1947 өөредилге-нда Кара-Талга башкылаан. Ол үеде-никчилерниң хөйү кончуг турган. Бир-ска-ла 40-50 өөреникчилер билиг-е чүткүлүн илередип, улуг күзелди-школага өөренип турганнар. Ол-никчилерниң хар-назыны мырыңай-аңгы. Бир класска 8-9 харлыг оол-кыстар аразында 15-18-даа харлыг-никчилер кады өөренип турганнар.

Аңаа Арат Республика ССРЭ-нин-иленинге кирген соонда, экономика, к-камгалап, өөредилге, культура шу-биле ханы билигилг, тускай эртемниг-у дыка хереглел турган. Ынчангаш-областың удуртукчулары бедик мер-диг, эртем-билигилг специалистерни-Э-ниң аңгы-аңгы черлеринден чалап-н. Тывага кээп ажилдаарын Ада-туң Улуг дайынының кижикчи, а-ваның педагогика институтунун-кчузу Николай Алексеевич Сердо-заа илереткен. Ол Тывага чедип-ге, ону Тываның Чаззаа улуг өөрүшкү-айлыг уткуп ап, Тыва областың улус-диге эргелелин удуртуун дааскан.

1948-1949 өөредилге чылында Николай Мижит-Доржуевич Суван-оол Ак-Туруг эге школазынга эргелекчилеп турда, өөредилге чылы төнер деп барганда, Тыва-областың өөредилге эргелелиниң даргазы Н.А.Сердобов ол школага хыналда кылып келгеш, Николай Мижит-Доржуевичиниң башкылап ажылын эки чорудуп турарын демдеглээш, келир өөредилге чылында республиканың ырак булуңнарының би-рээзи – Эрзинче барып ажилдаарын са-налдаан. Ол өөредилге чылы төне бээр-ге, Ак-Туруг эге школазынга кады ажилдап турган эки Василий Опаевич Өлзейге шко-лазын хүлээди берипкеш, өг-бүлө чок, бот-эрде чүү боор, Эрзинче чорупкан.

Ол үеде Тываның кожууннары-биле аргыжары кончуг берге турган. Бир почта машинасы Балгазын чедер болган. Олар долдур чүүк чүдүрген машинага олуруп-каш, Балгазынга чедип алгаш, аңаа 3 хонуп турда, Самагалдай чедер чүүк машинасы

Мария Шагдыровна биле Николай Мижит-Доржуевич Суван-оолдар.

таваржы берген. Ол Эрзинге кады башкы-лаары-биле бар чыдар эштери Биче-оол Хомушку, Сазаа дээр кыс башкы-биле Самагалдайга четкеш, 7 хонганнар.

Эрзинче айттыг, чадаг чоруп турган-улустан дилег кылып, оларны чедип алы-рын дилзэн сөстү районнуң удуртук дарга-ларынче чоруткан. Боттары Эрзинче чадаг-чоруптар дээрге оларның бок-сак чүгү, ном-дептери база бар болгаш, чадаг чоруп-тар аргазы чок болган. Оон бир хонганда 3 эзерлиг аът четкен шалкыны оларны сураглап чедип келген. Ынчал Кызылдан-үнгеш, 10 ажыг хонуп чорааш Эрзинге-чедип келгеннер. Ол үеде кожууннар-биле аргыжары кайы хире берге турганын ном-чукчу бодал ор боор. Амгы үеде хөлгелиг-кижи Кызылдан таваар «чортуп» чорааш-безин 2-3 шак болгаш Эрзинге чедер бээр-ле болгай. Уениң сайзырааны деп чүве-ол-дур ийин.

Николай Мижит-Доржуевичини кожуун-нуң эң-не берге школазы – Цагаан-Тологой школазын эргелекчилээр-биле чорут-кан. Ооң мурнунда аңаа ажилдап турган башкы Седийей бедик арга-дуржулгалыг, төп кожууннарга ажилдап турган баш-кы келирге амырай берген. Ук школага 1948-1949 өөредилге чылында нитизи-биле 100 ажыг өөреникчилер өөренип-турган. Шынап-ла, кожуун төвүнден элзэн-ырак болгаш, ооң мурнунда школаның өөреникчилериниң аш-чеми үзүктелип-турган үелер турган.

Школаның чаа келген удуртукчузу өөреникчилерниң чанаттаар чоруун чар-тык чыл ажилдааш-ла, чедип алган. Ооң-мурнунда чылдарда школаның кышкы үеде-одаар ыяжы чүгле ноябрь айга чедип, ооң-соонда кончуг соок кыш келирге, школаны-одаар ыяжы чогуңдан кончуг бергедежи-п турганнар. Бо удаада Николай Мижит-Доржуевич школада өөренип турар бичи-оолдар, кыстарның ада-иелери, дөргүл-төрелдери-биле ханы харылзааны тудуп, оларны шөф ажылынга кириштирип-тургаш, Тес хемниң унундан кургап калган-чыжыргана сывын, хадың, хараган сывын-чыып тургаш, школаның от-көзүн кончуг-соок үеде өжүрбейн турганнар.

Ол үеде хлеб бар эвес, ынчангаш по-варлар өөреникчилерге далганы хөйү-биле быжырып берип, араттарның мал-маганын садып алгаш, эът-биле болбаа-зырадып каан мүннү, сүт-биле белеткзэн-кашаны үргүлчү кылып берип, чыжыргана, инек-караадан кылган соктарны кылып-берип, өөреникчилерниң аш-чегин би-чии-даа үзүктелдирбейн турганнар. Бир-чыл болганда Цагаан-Тологой школазы-Эрзин кожууннуң шыырак школаларының-санынче кирген. Школаның эргелекчизин-областың улус өөредилге эргелелиниң-Хүндүлүг бижии-биле шаңнаан.

Ол үеде Николай Мижит-Доржуевич Суван-оолдун хуу амыдыралында база-бүгү назынында уттундурбас, өөрүшкүлүг-болуушкун болган. Ол үеде ССРЭ биле-Моол Арат Республиканың аразында кы-зыгаар заставазына санитарлап, сөөлүндө-барып орус-моол дылдарның хелемечизи-апарган аныяк, чалыы, чараш кыс Мария

биле таныжып алгаш, эш-өөрү, дөргүл-төрелдери-биле чыгып келгеш, кады-чурттап эгелзэн, доюн-даа эрттиргеннер.

1951 чылда кожууннуң Тес сумузу-дүжүрген. Ооң-биле кады Цагаан-Толо-гой эге школазын база дүжүрген. Аңаа-ажылдап турган школаның эргелекчизи-Николай Мижит-Доржуевич Суван-оолду-партияның Эрзин райкомунуң пропаганда-болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи-Кыргыс Ойдунович Яндааның оралакчы-зынга томуйлаан. Ол аңаа 2 чыл ажилдап-турда, Кызылда 2 чыл хуусаалыг партия-школазынче өөредип чоруткан. Николай-Мижит-Доржуевич партия школазын доо-зарга, ону баштай Өвүр кожууннуң партия-райкомунуң пропаганда болгаш агитация-килдизиниң эргелекчизинге ажилдаа-ры-биле чоруткан. Ооң соонда Эрзин-кожууннуң партия райкомунга база 3 чыл-ажылдаан. Эрзин ортумак школазының-директорунга ажилдаар бедик арга-дур-жулгалыг удуртукчуну шилиир конкурска-Николай Мижит-Доржуевич Суван-оолдун-кандидатуразын кожууннуң шупту удур-тукчулары деткип, аңаа улуг бүзүрелин-көргүскеннер. Ук албан-дужалга ол 6 чыл-ажылдааш, райОНОнуң школалар инспек-торунга 20 чыл үзүктел чок ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Николай Мижит-Доржуевич Суван-оолдун педагогиктиг салым-чаяанының-бүгү талалары ол кожуунга ажилдап-тур-ган чылдарында көскүзү-биле илерзэн. Кожууннуң суурларында чаа-чаа школалар-туттунуп, оларны кадрлар-биле четчелеп, аныяк башкыларның өөредилгезин ор-ганизастан, мөөңнелген байлак арга-дуржул-газын оларга дамчыдып бээр ажилга ооң-киирген үлүг-хуузу улуг.

Ол бодун өзүп олар салгалды өөредип, кижизидеринге бараалгаткан. Николай-Мижит-Доржуевич районнуң башкыла-рынга бодунуң ажилдап чорааш, ажыглап-турган методикаларын, аргаларын дамчы-дып берген, чамдыкта берге педагогиктиг-айтырыгларны шийтпирлеп, кандыг-даа-берге байдалдардан үнөр аргаларны-үргүлчү тып турган.

Уениң эң чугула негелде-хереглел-

деринге Николай Мижит-Доржуевич-дыңнангыр болуп, тургустунуп келген-айтырыгларны амыдыралга боттанды-рар дээр карак кызыл ажилдап чораан. Республиканың улус өөредилгезинге ки-ирген улуг ачы-хавыязы дээр, «РСФСР-ниң-школаларының алдарлыг башкызы, Россия-Федерациязының улус өөредилгезиниң-тергиини» деп бедик аттарга төлөптүг бол-ган. В.И.Ленинниң төрүттүнгенинден бээр-100 чыл оюн таварыштыр «Шылгараңгай-күш-ажылы дээр», «Күш-ажылдың хоочу-ну» медальдарның эдилекчизи.

Николай Мижит-Доржуевичиниң өөнүң-ээзи Мария Шагдыровна Суван-оол Эр-зин кожууннуң амыдырал хандырылга-комбинадынга үзүктел чок 48 чыл иштин-де даараныкчылап ажилдааш, пенсия-лап үнгөн. «Тыва АССР-ниң амыдырал-хандырылганың хүндүлүг ажилдак-чызы» деп бедик аттың эдилекчизи. В.И.Ленинниң төрүттүнгенинден бээр-100 чыл оюн таварыштыр юбилейлиг-медальдың, «Күш-ажылдың хоочуну», «Иениң алдары» медальдарның база-эдилекчизи болган. Мария Шагдыровна-Суван-оол — Ада-чурттуң Улуг дайынының-тылының база кижикчизи. Ынчангаш-Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң-60, 65 чыл оюннарынга тураскааткан-юбилейлиг медальдарның эдилекчизи. Ынчангаш Ада-чурттуң Улуг дайыныга-совет улустуң Тиилелгезиниң 70 чыл-оюнун байырларының бүдүүзүндө Мария-Шагдыровнага бүгү-ле чүүлдерге экини,-кадыкшылды күзеп каалыңар.

Суван-оолдар пенсияже үнгеш, анаа-олуруп турбааннар. Оларның кайызы-даа-мал-маган азыраар сорулганы боттарының-мурнунга салып алгаш, ол чымыштыг-ажылче күзелдиги-биле шымнып киргеннер. Олар баштай 8 төрүүр хойну, бызаалыг-инекти садып алгаш, «Мерен» совхозтуң-девискээри Ийи-Суг аразынче көжүп-кел-геннер.

Мария Шагдыровна мал өстүрер-та-лазы-биле кончуг дуржулгалыг болгаш-мал-маганның санын чылдан чылче-улам көвүдөдип келген. Олар көдээге 10-ажыг чыл малчыннааш, хой, өшкүзүнүн-саны 700, инээниң, бызааларының, мол-дургаларының саны 80-90 чедип турган.

Суван-оолдар Эрзин кожууннуң-хүндүлзечел, биче сеткилдиг чонунуң-улуг-хүндүткелин болгаш чоргааралын чаа-лап алганнар. Эрзин кожууннуң хүндүлүг-хамаатылары деп атка-даа четкеннер.

«Ынакшыл болгаш шынчы чорук дээр»-деп, хөрек демдээниң эдилекчилери-Ма-рия Шагдыровна биле Николай Мижит-Доржуевич Суван-оолдар чырык чер-кырынга 90 чыл чурттап келгеш, 7 оолдар,-кыстарны доруктуруп өстүргеш, эртем-би-лигге чедиргеш, амыдыралдың ак орунче-улап-баштап, төрзүн Тывааның төлөптүг,-ат-алдарлыг кижилери кылдыр өстүрүп-кааннар.

Уругларының эң улуу Ольга эмчи-мергежилин чедип алгаш, амгы үеде-Кы-зыл кожуунда чурттап, ажилдап чоруур. Оон бичиизи Светлана ачазының-изин-базып, башкы болган. Ол Эрзин шко-лазында башкылап чоруур. Оглу Владимир— республиканың профчөвүлелдериниң-даргазының оралакчызы. Иразы садыг-институдун дооскаш, мергежилиниң аайы-биле ажилдап чоруур. Олги — Россия-Федерациязының, Тыва Республиканың-Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Орлан— республиканың «Медицина-профилак-тиктиг төвүнүн» кол эмчизи. Урана хөгжүм-уран чүүл талазы-биле тускай эртемниг,-амгы үеде сайгарлыкчылап ажилдап-турар.

Мария Шагдыровна биле Николай-Мижит-Доржуевич амгы үеде Кызылда-хеймер уруу Урананың чырык, делгем,-арыг-силиг бажыңында чурттап оорлар. Суван-оолдарның күдээ-кенээттеринин,-уйнуктарының, уйнуктарының уругла-рын шуптузун чаңгыс черге чыыр болза,-оларның 1948 чылда өг-бүлө тудуп, чурт-тап эгелзэн чери Цагаан-Тологойнуң ол-үеде ниити чурттакчыларындан хөй чыгы. Тываның төөгүзүндө кайызы-даа 90 хар-ажыг чурттап чоруур Суван-оолдарның-аас-кежиктиг, найыралдыг өг-бүлөзи-дег-өг-бүлөлөр ховар.

Владимир ЧАДАМБА.

Чурукту өг-бүлениң архивинден алган.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНИҢ ТӨЛЕПТИГ КЫЗЫ

ӨГБЕЗИНИҢ ӨДЭЭНГЕ ӨӨН ТИГЕР

Ирина Тармаевна чашкы болгаш элээди үезинден кады төрээнир чылы-биле сактып: «Чажымда-ла төрээн авам чок болган. Улуг угбам Анчымаа Сыратовна, честем Даваа Сильбирикович мени азырап кааннар. Алды кыс, алды оол — он ийи кижиниң хеймери мен. Угбам, честем өскүс думаларын дөгөрезин дээди эртемге чедирип, уштап-баштап, бут кырын-

ди. Оон соонда хөл адаанда Борбак-Тейде чурт соргаанга четтивис. «Маңаа Борбак-оол төрүттүнген. Борбак-Тейниң оглу-дур, Борбак-оол болзун деп, ачам адап каан, Мараче-кага ававыс сени төрээн-дир, думам» дээш, Данчынмаа угбамче көрнүп келди. Оон чоруткаш, бо чуртувуска келдивис, угбам машинадан дүшкеш: «Чагытайым чалгып-чалгып, савазынче кире-ле бээр. Чараш уруг чаңнап-чаңнап, чадырынче

дыңнаарымга: «Ира Сергейни үдеп каан-дыр» дижи берген. «Сээң хайың» — дээш, эжимни чемелеп-даа турдум. Сергей шеригден кээрге-ле, оон ада-иези, угбам, честем суглар чугаалашкаш, бисти ол-ла дораан өглөп каапкан. Өглөнип алгаш, Сергей автоорук техникумунга улаштыр өөрени берген, а мен Кызылдың башкы институтунга өөренип турган мен».

Ынчалдыр аныктар чаңгыс бүлө тудуп чурттап берген. Ирина Тармаевна башкы институтун, а Сергей Чорбаевич автоорук техникумун дооскаш, Эрги Шагаан-Арыг хоорайга КАИ начальниги болгаш орус дыл, литература башкызы болуп ажилдап эгелзэннер. Сергей Чорбаевич Кызылдың башкы институтунга бот-өөредилге-биле өөренип турда, Республиканың КАИ начальнигиниң оралакчызынче, а ону доозупканда, Тес-Хемниң, Таңдының иштики херектер килдистеринче депшиптирип, начальниктеп ажилдап чораан. Москвада Иштики херектер академиязын дооскаш, Иштики херектер яамызынга штаб начальнигинге ажилдаан. А Тармаевна аныяанда аар кемдээшкинге таварышкан. Оон амыдыралче көрүжүнүң делгеми, ажи-төлүңге ынаа база кады чурттаан эжиниң хумагалыг ынакшылы Ирина Тармаевнаны катап база бут кырынга тургузуп келген. Ада-иезиниң алгач-йөрээшкини-биле амыдырал-чуртталгазын эгелзэн өг-бүлө аарышкы-човулаңны тиилзэн.

Ондарларның өг-бүлөзи, ожук дагы дег, үш кыстыг. Чойгааназы Кызылдың башкы институтун, Людмилазы Барнаулдун иштики херектер школазын доосканнар, амгы үеде кайызы-даа өг-бүлелиг, ажи-төлдүг. Хеймер кызы Оюна Томскиниң юридик-тиг институтунда өөренип турар. Ирина Тармаевна өөнүң ээзинге — даянгыш, ажи-төлүңге — чөлөңгил. Херээжен кижиниң ол онзагай омур-хевирин адашкыларның ажил-херээ сөс чокка бадыткап чоруур.

ДЫШТАНЫР-ДАА ЧАЙЫ ЧОК

Тармаевна өөнүң ээзи-биле чаңгыс-ла катап кады курорттаанын магадап сактыр: «Шагаан-Арыгга чурттап тургаш, «Кызыл крестке» ажилдап турган бис. «Ак сеткилдиг, кызымак ажылы дээш» деп Сочиге дыштаныр путекалар-биле шаңнаттывыс, чаңгыс катап-ла курорт барганы-выс ол. Он хире хонуп чоруй, чугаалажыр чүве-даа тыппастаан бис. уругларывыс сактып, чаныксаар болдувус. Чеже эштер, чеже чөмненир, чеже-ле дыштанып чыдар боор, экскурсиялар ачызында 24 хонукту арай боорда-ла эрттирген бис. Ол хевээр курорт-даа барбадывыс. Сергейниң кезээде чайы чок боор. Чайын шөлзэлээр дээрге, хамык улус шөлзээде боор, күзүн дүжүт ажаалдазы, кышка белеткел, кыштын соогунда хөмүр-көс, улаштыр чаксы тарылгага белеткел, ынчалдыр чылдар эртип-ле турар».

Чылдар эртсе-эртсе уруглары өскүлөп келген. Чоокта Чойгаана биле Людмила авазынга Индияны көргүскөш келгеннер, а хеймереги Оюна-биле Фран-

ция болгаш Кыдаттын Санья ортулууче чорааннар.

2000 чылдар эгезинде Таңды кожуун даргазының соңгулдазынга кордакчылар он кижиге турган. Бир дугаар соңгулдадан 57,8 хуу алгаш, Сергей Чорбаевич тиилеп үнген. Оон бээр 15 чылдар эрте берген. Ол ам-даа үзүк-соксаал чок ажилдавышаан. Ирина Тармаевна өөнүң ээзиниң дугайында: «Сергей кандыг-даа ажилга ажилдаанда эгезинде салган сорулгазын эчизинге чедир кылбаан шаанда, оон черле салдынмас, оон улуг эрге-дужаал-даа, оон хөй шалың-даа ону элзедип шыдавас кижиге» — дээш чоргаарал-биле чугаалаарын магададым.

БОТ-БОТТАРЫН ДЕТКИЖЕР

Хууда ажил-агыйын эгелзээрде: «Сен-даа хүлзэнгениң күүседип, күрүневис ажилын кылып тургай-ла сен, мен чеже-ле аргыттынып олурар мен, авам, ачам ээн калган чуртун ээлеп, аңаа барып мал тудуп ажилдадымза кандыг-дыр?» — деп, Сергейге санал киридим. Ол мени деткип, чөлшээрешкен дээш аажок чоргаар сактып чугаалаар.

Оларның өг-бүлөзінде артыктажыр, думчуун бодаар чүве чогу, сүмележири — өг-бүлө улустун бот-боттарын билчип, айтырыг-харыы чокка дузалажыр ужурлуг, бижиттинмээн хүлзэлгелерин тус-тузунда күүседип чорууру илден. Хууда ажил-агый эгелзээр улуска көдээ ажил-агый банкылары, эң-не үстүкү хемчээли үш чүс муң рубль чээлилер берип турган үеде, ийи боду, ортун кызы, күдээзи дөрттээлзэн, үш чүс муң рубль чээлилер алганнар. Чээлиге алган акшаларын каттыштыргаш, пилорама, телана садып алгаш, ада-өгбөзениң чуртунда үптөттинген бажыңарны чаартып, чаа кажаалар кылгаш, чизезинге турган бода болгаш чылгы малдарын чыып эккел, оон кырынга немей 50 хураган, 6 хаван оглу садып алган.

Ирина Тармаевнаның сактышкыны: «Сергей — аныяандан, бодунуң ачазы ышкаш, машина септеп, кылырынга дыка ынак, үрелик машиналарны септештирип тургаш, маңнап турар чаа машинаны кылып алыр кижиге. Бо удаада күдээзи-биле бир машина чыып кылып алгаш, ол машиназы-биле 50 хураган орнап эккелген». Кожуун даргазы кижиге 50 хураган хамаанчок, чүнү-даа орнап, саарып-ла турар ыйнаан, а үрелик машиналарны бодунуң холу-биле септештиргеш, бүдүн машинаны кылып үндүргеш, өг-бүлөзін деткээни кайгамчык болбайн канчаар.

Бот-боттарын деткижип чоруур, эрес-кежээ өг-бүлөгө күрүнө дотация болгаш грант берген. «Күрүневиске, ону удуртуп-баштап чоруур даргавыс Шолбан Валерьевич Кара-оолга база өөрүп четтиргенивис илередип, чүгле экини күзээр-дир бис» — деп, Ирина Тармаевна чугаалап орап.

САЛГАЛ ДАМЧААН ӨӨРЕДИГ

Ондарларның чуртталгазында ада-өгбелеринден дамчып

келген, «хоойлу» онзагай ээлеп чоруур. «Орган херээ ажилдаар!» деп кыйгыр ада-биле, ада-иезиниң экизин өттүнүп, ажи-те бүгү талаалыг үлегерин көрү оларны төлептиг кижилер дыр кижизидери аас-кежи үндезини ол деп санап чорлар.

Аас-кежик, өөрүшкү дугаа да хөөрөп ора, Ирина Тармаевна чугулап чорууру өөредип сактып чугаалаан чүве: «Да, 7 класс дооскаш, Бакалагеринге, аяк чүп ажилда 57 акша алган мен. Ол үеде акша ол. Угбамга эккел бээр, бир дугаарында ойнаа саттырткан, оон соонда бодумга эң-не чугула хитиг чүүлдерни саттывыс. наар-кысты өске угбамны чии уруунга, белекке бер бис. Думамның өөрүшкү деңгээл чүве тывылбаан, өөрүшкүзүндөн, бодум гынныг дег апарган мен. ле дугаар ажилдап а шалыңымның «бажы», таңды көпөөк өртөктиг ойнаар-кы кайы-хире улуг өөрүшкүнү, сорукту бергенин угбам м ынчаар көргүзүп каан. О хевээр шалың, пенсия, шаң даа алгаш, чээли безин а бичии уруглар, ылаңгыя уруглар өөртүрү өг-бүлө чаччылы — шуут-ла хоойл апарган».

Ирина Тармаевна «Бодунарны аас-кежиктиг деп, санап чоруур силер бе? деп айтыраарымга: «Сана канчаар, оон артык болур бе? Тыва болганым безин сым-кежиге. Ада-өгбелерим чурту Таңдым-биле судалым душ, чоргааралым оон кет Таңды-Тывамның чонунга мен, аас-кежиим оон үнген. дум кемдеди бастырып ч чолаачыны безин өршээп мен. «Өршээп билир кижиге кежикке төлептиг болур» д башкым-угбам чагып чораан» деп харыылады.

Ирина Тармаевна-биле гаалашкан санымда-ла, бөдүүн, биче сеткилдиг хүндүлээчелин болгаш маңырынга хөңнү чогуң база деп эвес, «бис» деп чугаалаарын эскерер мен. Оон, өөн ээзин үнелээш, хүндүлөп чугаалаары онзагай. А өг-бүлө ээзи — кожуун даргазы, Ул Дарга бодунуң өг-бүлөзү деткиир дээш, чээли ап, чаразында-ла, үрелик машин септеп, сандан үнген машина ажылгалга киригеш, 50 хураган орнап эккел бергени магадап болбас деп бе? Өгбелерден, үбазындан дамчып чедип келген өөрүшкүнү, акша-хөрөңгүнү үрезинин канчаар тарызын болгаш өскөлөргө өршээлзү болурун өөредип турар, амыдыралга «шүүрөттинген» дириг суртаалы ам бо үениң салгалы кижизидиглиг утка-шынарлыг.

Ажил-ишчи, амыдырал чы тура-соруктуг, бир демниң найыралдыг өг-бүлө ам-даа чонунга үлегерин көрүтүп ада-өгбөзиден салгап алган чуртун ээлеп, алды чүзүн маңы өстүрүп, чонунга бараан болуп амыр-чаагай чурттаарын күзээр дир мен.

Римма ОНДАР
Чагытай

Ондарларның өг-бүлөзи.

га тургузуп кааннар. Угбавыс, честевистиң чаагай сеткилинге мөгөйп чоруур бис» — деп чугаалаар.

Кады төрээнир ажи-төлү-биле Чагытайга чай дургузунда каш-даа катап кээп, эштип, кызыл-даван чаржып, ойнап-хөглөп, чигирлеп каан эжегей соруп, мага хандыр хөөрежип, дыштанып ап чораанын, чаагай чигир-чимис дег, сактып ора, «мамам» деп адап чаңчыкканы улуг угбазының аарый бергенин, карактарының чажын чода тудуп орташ чугаалааны сеткилимде артып калган.

«Улуг угбам, чок боорунуң мурнунда, бодундан биче думазын келдиртип алгаш, мени кый дээш: — Бо угбаң Чагытай барыксап турар-дыр, чедирер сен бе? — дидир. Үжелзэн чорупкан бис. Арт кырынга үне халдып кээревиске, улуг угбамның төрүттүнген чери, Хоор-Аксы дуу-ла көстүп чыдыр. Оон угбам: «Ада-өгбөзистин шаг-шаандан чурттап келгени кайгамчык чараш, байлак ораны, өскөн-төрээн черивис, Чагытайның каас-чараш чурумалын ажи-төлүвүс, оларның ажи-төлү үнелеп, хумагалап чорзуннар» — деп чугаалааш, аяк хире дашты алгаш, оваага салгаш, чаламазын баглап каан. Хөл кыдында чайлаавыска келдивис. Ол чайлагның баарында, кыжын-даа үнүп чыдар доңмас кара суг бажы бар. Угбам кара сугну адыжы-биле харамдыгып узуп ишкеш, «ававыс Тамара-высты маңаа төрээн» дээш, арнында хүлүмзүрүг көстүп кел-

кире-ле бээр» деп, ырлай каап-каш, «бистиң ававыс ынчаар ырлап чораан» дээш, арнының шиитпирлини кончуг апаргаш: «Ававыстың алды кызы, алды оглу бо Чагытай хөлдү долгандыр чазак-күзөг, кыштаг-чайлаг хонаштарга төрүттүнүп, маңаала мал кадарып өзүп келген бис. Бистиң кырган-ачавыстың муң кара чылгызын, Таңды сынын-дан хавырып эккелгеш, Чагытайдан сугтарарга, дуу-ла дагның ужундан, бо арганың кыдыыңга чедип турар, хөлдүн суу сыыгап турар чүве дивежикпе» дээш, чоргаары кончуг менче көргөш: «Сээң бо ада-өгбөзис чуртун ээлээр үең келир. Сен, шыдаар сен, Ирочка» дээзин, угбазының өскөн-төрээн Чагытайыңа сөөлгү катап чораанын ханы кажыдал-биле сактып чугаалаар.

АДА-ИЕЗИНИҢ ЧАГЫЫ-БИЛЕ

Ирина Тармаевна өөнүң ээзи Сергей Чорбаевич-биле чурттап эгелзэнин чаптап сактыр: «Медээжок улуг шаптараазыннарлыг, индий кинода ышкаш, ырлажып халчыл-даа турбаан бис. Сергей Бай-Хаак школазынга эге класстан тура-ла кады өөренип чораан чаңгыс-лаасчым. Оон аңгыда бажыңарывыс огород ажыр турган. Ада-иелеривис кудалажып алыксаар, ындыг улус ол. Школа дооскаш, Сергей Кызылга автоорук техникумунче кирип алгаш, өөренип кыштаан. Чазын бир эжим: «Сергей шериг чоруур дээр-дир, авазы эштерин шайладыры ол-дур, бараалам» дээрге, кады баргаш, шайлааш чорупкан бис. Оон

Чагааларны чазып номчоду...

ЭРТКЕН ҮЕНИҢ БУЯННЫҢ КИЖИЛЕРИ

Эрткен XX чүс чылдың 50-60-жылдарында мээң ачам, Бора-Чонданмаевич Кууларның дээ Совет даргалап тургаш, Москвада Бүгү-эвилел делгезинче аъттанып турган то-чуруу бар. Ачамның кады-раан эштеринин фото-чурук-на аягы-төлүндө арткан боор. Ачамның аягы-төлү мен ышкаш-у көрүп, сактып олурары таток.

Ачам үжүк-бижикке сонуур-дык чораан. 14 харлыында-ла өз даргалап эгелзэн. Бижик-бес чорукту узуткаар үеде ан-булунга (ам болза школа-ин) үжүк-бижикке аныяктарны, ады-даа берген улусту өөредип-ган. Ол үеде ном, кыдырааш, андаш турбаан. Хоюглаан кал-ыяшты үс-биле чагаш, хоюг-урупкаш, "бийир" дээш шиш-ы-биле бижири турган. Авам-улаан-булунга үжүк-бижикке-енип алган. "Мени ачаңар үжүк-икке өөреткен болгай" — деп, и-чугаалап олурар киж. Олар-ан таныжып алганнар. Таны-га чагаа бижири өөредип: уттуг дээрнине адаа-биле, бу-уг ыяштың кыры-биле, эргим-елдиг жим! Чүректин ханы-дан байыр чедирип олур мен" — уткалыг. Ам болза диктант-дип турганы ол дийин. Ол-ага школазы Улаан-Булунга-чуп, бижири, санап, кадып, ип өөренип алганнар. Ол-е төрүттүнген херечилелди-а ачам бижири берип турган. ан пенсия деп чүве бар эвес, аксып, харын кызыра бижидип-да турган. Ачам база харын-ра бижири алганын чугаалааш, ыраар киж.

Адам-и-ем хей аягы-төлдүг чо-о. Бо хуннерде беш оол, ийи-дунмаларым бар. Улуг акым 72-ыг, хеймер кыс дунмам чоок-аа 50 харлаан, ол Кызылдың-ла-интернадында орус дыл-ызы.

Ачавыс Чөөн-Хемчиктин-гакының Белдир деп черге-түнген. Чыргакы чону "Бел-дээрге, Кууларның өзүп-эн турлаа" дижири. Ачамның-ончуг улуг, шаңгыр карактыг-тар чораан. Ол тываларны-ак улус дээринге удур киж. арларның Арзылаңы Маспык-ар кончуг узун, ол алышкылар-у узун, шыырак көстүр улус-ан. Белдир мал азыраарына-а таарымчалыг чер, чылдың-үезинде кайнаар-даа ырадыр-ес. Ол Белдирге чурттап чо-алышкыларның оолдарының-эзи башкы, эртеменде Оргу-евич Куулар, Кызылга мэрия-чылдарда даргалап чораан-уу Даваевич Куулар дээш, даа өскелер.

8 харлыында ачам Кызылга-ерлер белеткээр черге шериг-нын эрттирип турган. Ынчан-зун, шыырак эът-ханныг, тчу, мөге чораан. Ачаа ол-тап өөренип алгаш, улустуң-унга халып турганын сактып-ааар киж. Кады турган эш-ооң мөге, шыыраан, шыда-н, шериг херзэнге бердинге-

нин чугаалаар турду.

Мен билип кээримге, ачам-Чыраа-Бажының көдээ Совет дар-газы турган. Суурнуң келир үези-онза-чараш болзун дээш, чонун-эвилелдеп тургаш, кудумчуларны-ногаанчыдып, ыяштарны олурт-кан. Чүгле чагаайжыдылга аягылы-эвес, корум-чурум, кижизидилге-ажылын ак сеткили-биле кылып-чораан. Ону Чыраа-Бажының-улуг назылыг чону сактыр. Ол-үеде дарга кижинин аягылы кончуг-берге турган. Техника бар эвес, Бора адын мунупкаш, Дагыр-Шемилзэш, Хову-Аксы, Улуг-Хову-малчыннарына уруглар акшазы, пенсия үлеп чедирер чораан. Соңгулдалар үезинде хондур, дүндүр бижиттинип олуруптар-лар. Ол үеде кады аялдап чо-раан дузалакчызы, дунмазы-биле-дөмей Оолак Даржаевич Кара-Сал-сөөлүндө үре-түнелдиг аяыл-дааш, орден-медалдыг төлөп-тиг дарга болган. Ачам дыка хей-аныяктарны аяылга өөреткен. Оларга Мыртык-оол Куулар, Де-лег-оол Куулар, Санчаахай Мон-гуш дээш, оон-даа өскелер ха-мааржыр.

Чыраа-Бажы суурдан дыка хей-күрүне аяылдакчылары, алдар-лыг малчыннар төөгүге арткан. ССРЭ-нин депутаттары чораан-Настык Доржу Донгак, Хувискаал-Хомушкү, Доктугу Докур-оолович-Монгуш, Күш-ажылдың маадыры-Чола Докур-оолович Монгуш-дээш, оон-даа хей. Оларның-угундан культура, спорт, эрте-мбилиг адырларында ат-алдарлыг-кижилер кайы хей.

Ачам 1960 чылдарда ка-дыының байдалы-биле аяылын-хүлээдип бергеш, совхозка аяыл-агы эргелекчилеп, рабкооп тур-густунарга аңаа заххозтап, сөөлү-хуннеринге чедир аяылдаан. Ол-район Советинин депутадынга-дыка хей чылдарда депшидип-келген. Улус судунуң арат төлээзи-турар үезинде дыка хей кижини-келдерел херзэнден уштуп, чонун-га буйанның үүлени кылып чораан. Оларның өг-бүлелери ачамга-четтиргенин илередип бо-ла чедип-кээр турган. Кем-херекке онаажыр-чаккан кижилер шын орукту тып, эки аяылдап чоруун ол көргөш-кончуг өөрүп чораан.

1961 чылда "Советская Рос-сия" солунга ачамны "Көдээ прези-дент" деп, ооң кылган аяылының-дугайында бижзэн. 1965 чылда-Москвага айыыл чок черинин-даргазы Юрий Бакатовтан "ССРЭ-нин хундүлүг контролеру" деп-хундүлел бижикти база алган.

Ол үргүлчү аягы-төлүнге-сүмелерни берип: "Хоптак, адаар-гак, авыяас, мегечи болбаңар. Чонунга багай диртип болбас" дээш-ле, баар киж.

Ачавыс 59 харлыында "кызыл-дустай" берген. Эрте "адының-бажы хоя" бергени биске, аягы-төлүнге, кончуг аар соуг болган. Ооң бис дээш сагыш човап чораа-ны халас барбаан, аягы-төлү шупту-эртем-билигиг, эки амыдырап-чурттап чор бис.

Алдын-оол КУУЛАР.
Кызылдың хоочуннар-бажыны.

«ШЫН» СОЛУНГА ЙӨРЭЭЛ

Удавас ынак «Шын» со-лунувус үндезилеттинген-хунунден бээр 90 чыл болур. Бо солунну мен үжүк-бижик-билбес, мугулай чорааш-ла-сонуургаар чордум. Ачам — аяыл соонда, керосин-лампазының чырыына со-луннуң материалдарын шуп-тузун ыткыр номчуурунга-ынак киж. Ону мен таалап-дыңнааш, чамдыктарын шээ-жилеп аптар-даа турдум.

Бир-ле катап ачамның Улуг-Алаак деп черге школа тудуун-га аяылдап турган эштеринге-солунну «номчуп» бээримге, аажок сонуургааннар, ынчан-дыка өөрзэн мен. Үе эрткенде-билгеним: солунну номчаан-шинчилиг тудуп алгаш, оларга-доктаадып алган чүүлүмнү-чугаалаан болдум, чугаалаан-чүүлүм өске солуннуң мате-риалы болган.

Өөренип чорааш-ла, со-лунну чагыдып, номчуур деп-бодалдыг чордум. Баштайгы-шалыңым-биле ол күзелимни-1960 чылдың сентябрьда бот-тандырдым. Бо хуннерге чедир-чагыдылгалыг мен.

Парлаттыг материал-дары амыдыралдан алдыгана-болгаш солун номчукчуларның-улуг бүзүрелин чаалап ал-ган деп билир мен. Мате-риалдарның маадырлары

ажыл-херээ делгеренгей, бистерге үлегер-чижек болуп-чоруур бөдүүн кижилер. Со-лун арыннарына кризисти-шыдажып эртеринин арга-ларын кириген специалистерниң-сүмелерин, бедик мергежилди-кижилерниң чогаадыкчы арга-ларын дыңнадыр талазы-биле-эки чүүлдерни кирип турары-өөрүнчүг.

Солун шүгүмчүлелдиг мате-риалдарны база парлап турар. Ол шын. Амыдыралга болган-таварылгалар-дыр. Ындыг-даа-болза, парлаттыгана мате-риалдарга солун дамчыштыр-харыы эвээш, харын-даа чок-болуп турары хомуданчыг. Шүгүмчүлелдиг материалдарга-хамаарыштыр солун дамчыш-тыр харыыны тывар аргаларын-редакцияга күзедим.

Солунувус төөгүнүң «көрүн-чүү» болуп артпышаан, эки-чүүлдерниң хей-аът кирик-чизи, тарадыкчызы херзэн-уламчылап сайзыратсын. Ооң-номчукчулары, чагыдып алы-чылары, бижикчилери, тиражы-көвүдөп турар болзун деп-йөрзөп каайн.

Доржу ДАМБА,
«Шын» солунуң 1960-чылдан чагыдыкчызы, ном-чукчузу.

Кызыл хоорай.

АВАМНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Авам аныяанда тастык (ол-шагда хей-ниити органи-зациязы) даргалап, аныяктар-баштыңы чораан. Аныяк-болгаш мени ап чоруурундан-эпчоксунгаш, тал будуунга-кавайлыг оглун азып кааш, хурал эрттирип турган.

Салчак Тока дарга келгеш: «Бо хунден эгелзэш, сээң адың-Татьяна болзун. Кажык деп-адыңны дораан солут» — дзэн. Ол хунден эгелеп авамның ады-Татьяна апарган. Авам оглун-көөрү-биле эжин айбылаан. Ол кээрге, кавайда азып каан-оглу чок болган. Хөөкүй авам, кырган-авам, кырган-авам мени-чайны өттүр дилеп, коргунчуг-хилинчекти көргеннер. Аас-кежик болуп, Хемчик бажы-чурттуг беш кыстыг Каңгы-оол-мени эккеп берген. Авамның, кырган ада-иемниң өөрүшкүзүн-чүге деңнээр боор.

Чедер шынаазына көжүп-келгеш, авам нам кежигүнү-кижи болгаш фронтуге белек-чыып, идик-хеп, аш-чем ай-маан чорударына идепкейлиг-киржири чораан. Ол үеде бөрү-хей. Чаа-ла одарга чедип чо-раан инектерге бөрү халдаан. Инектер өдөкче маңажылкан. Эр улус аалда чок. Часкаар-кы-жын бир бөрү инектин будунуң-эдин үзе соп, коданче кирип-келген. Авам дүүргезин алгаш, бөрүнү боолап каан.

Ачам аараан, эмчиде. Авам баштаан кадайлар көк-хевектеп, тараа теп чорупкан.

Кежээ теп алган тараазын-аътка артып алгаш чаныпкан. Кончуг улуг морзук халып бар-чорда, шоодайга арткан тараа-ларны аңдара октапкаш, авам-аъттаныпкан. Халдып ора, эзеңгизин чешкеш, морзукту-соп тургаш, өлүрүп алган.

Ол ынчан бичии мен. Бай-Хаакта угбам, честем сугга чо-рааш, чаныпкан бис. Хадының-ындыы чары арт кыры чоок-шулап олурда, соовустан аът-тыг киж халдып ор. Боо даа-жы! Адын оорлаткан улус ша-даа черинге четкен. Бистерни-оорлар деп бодааш, сывыртап-орган.

— Четтирбейн бараал, оглум. Адың тынын тыртпа — дзэш дап берген. Чүгле чер-шокараңнаар. Ынчалдыр-ла-четтирбейн бардывыс. Авам — Таңды кожуунуң партия-райкомунуң пленум кежигүнү.

— Чүге дестидер? Аътта-рыңар кайыл?

— Дуу баглаашта.

Ачам Хемчик баткан. Арат-тарга Чагытай хөлдөн балык-сөөртүр даалга берген. Авам-үш аътты шанактааш, бир-хонганда үш аңгы балыктарны-сөөртүп эккелгеш, эртенінде-Кызылче чорупкан. Ам бодап-чоруурумга, ававыс кайгамчык-зрес киж чораан. Ынчангаш-өөвүстүң аягы-төлү хензиг-ча-жындан аяыл-ишчи кылдыр-өскөн.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл хоорай.

КАДЫКШЫЛГА БӨЛҮҮ

Дус-Даг сумузунуң «Шол-бан» уруглар садында сана-торлуг бөлүктө кожа суурлар-Ак-Чыраа, Чаа-Суурдан база-чаштар кээр турар. Бо бөлүкче-кадыының байдалы-биле ши-литтинген уруглар барып ту-рар.

Санаторлуг бөлүктө кээр-турар уругларга таарымчалыг-байдалды тургузарын кызыдып-турар бис. Уруг бүрүзүнүң психо-логтуг, физиологтуг талаарын-көрүп тургаш, олар-биле тус-кай харылзааны тывар апаар. Бөлүктө уругларның саны үргүлчү-өскерлип турар, чүге дизе 3-9 ай-дургузунда эмнээшкенин алган-уругларны дедир боттарының-бөлүктөрүнче чорудуп турар. Ынчангаш кадыкшылга бөлүүнүң-ажылының бир нарын талазы — чаа келген уруглар болгаш ада-иелер-биле аяылдың онзагай-хевирин тывары апаар. Чүге-дизе санаторлуг бөлүктө кээр-уругларның кадыы кошкак болга-ны-биле аяылдың кол угланыш-кыны оларның кадыын экижидип, быжыглаары болур.

Уругларның колдуунда-ла-кадыкшыл байдалы-биле 2-ги-бөлүктө хамааржыр. Мындыг-уругларның кадыын экижидер-сорулганы чедип алырда, бүгү-талалыг эки байдалды тургуза-рындан хамааржыр.

Эмнээшкенин дээштиг болду-рар дизе, уруглар-биле хуннүң-не-эртенги сула шимчээшкенин, күш-культура минуталарын, арыг-агаарга агаарлаашкыннарын, шимченгир оюннарын, яңзы-бүрү-массажтарны, дүштеки дыш-соонда сула шимчээшкенин кылдыртыр. Оон ыңай хөгжүмнүг-сула шимчээшкенин — азобика, тынышка дузалаары-биле карао-кени ырладып турар бис.

Сула шимчээшкенин-ни кылдыртыр мурнунда уруг-бүрүзүнүң амы-хууда арга-ши-нзэн, кадыының байдалын көрүп-тургаш кылдырар. Гимнастика-уругларның сөөк-даяанга аяк-тыг, сула шимчээшкени кылган-соонда, олар хөглүг, сергек апаар-лар. Уруглар орунга чыдырда-ла-«Дииспейжигеш» деп мергежил-ге-биле эгелзэр, дараазында-чуктан, даштардан кылган шала-шывыына кылаштакташ, яңзы-бүрү мергежилгелер-биле улам-чылаар.

Күскү, кышкы үеде эм оъттар-дан кылган шайларны уругларга-ижирип турар. Бо шайлар нерв-системазын быжыглаар, аас-ишти, боостая, думчук органа-рынга, сылданычал болбазына-ажыктыг. Аш-чемге чеснок, но-гаан база анаа согунаны аяылгап-турар.

Бо бүгү хемчеглерниң түң-нелинде уругларның кадыы эки-жип, сергек болгаш өөрүшкү-маңайлыг апаар. Аарыыр чоруу-чавырлып, эвээжеп турар.

Вероника КЫРГЫС,

Дус-Даг сумузунда «Шол-бан» уруглар садының баш-кызы.

Байыр чедиришкиннери

Бистиң энерелдиг, ынак ававыс **Тамара Бораевна КУЖУГЕТ** апрель 17-де 60 харлаар. Ол бүгү назынында Барыын-Хемчик кожуунун харылзаа салбырында 40 чылдар дургузунда үрө-түннелдиг ажилдап чоруур. Ававыс «Мастер связи», «Медаль материнства-II» хөрөк демдектеринин болгаш хөй-хөй шаңнал-макталдың эдилекчиси.

Ававыс — зрес чаңныг, угаанныг, чараш, чончу, холу чемзиг, бажыңдан аалчылары үзүлбес, столунуң кырынга изиг аыш-чеми кезээде турар кижиге. Эргим киживиске байырлап-тын таварыштыр кан дег кадыкшылды, узун назынны, өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзевышаан, бо одуругларны бараалгаттывыс:

Амыдырал чаяакчызы
Алдын хүн дег авайымга,
Ажы-төлү, уйнуктары
Аас-кежиин күзеп тур бис.

Байырланчыг 60 хар
Бөгүн сенче аалдап келди.

Өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, кенээттери, күдээлери база хөй-хөй уйнуктарындан.

Бурган чаяан хүнү-биле
Байырывыс хүлээп ал көр.

Ажыл-ишчи, алдар-аттыг
Авайым сээ мөгөөр бис.
Ам-даа бистиң ававыска
100 хар чедир чуртта, авай!

Апрель — бистиң өг-бүлевиске онза ай. Хүндүлүг ачавыс, эргим кырган-ачавыс **Виктор Монгушевич КОНГАРЛАРНЫҢ** төрүттүнгөн хүннери. Ачавыс 60 харлап, юбилейин демдег-леп турар, а дуңмавыс 38 харлаар. Эргим, чоок кижилеривиске дараазында чылыг-чымчак оду-ругларны бараалгаттывыс:

Чылыг частың чаагай айы - апрельде
Чырык черге чаяаттынып төрүттүнгөн
Ачазы боор, оглу боор — ийи адашкының
Аразында сондай-мурнаан ийи-ле хүн — 15, 18.

Шилип алган мергежиле ол — чолаачы бооп,
«Шын» солунуң хоочуну болган ачавыс ол.
Хөй-хөй чылдар дургу чычаан мунуп,
Хүндүткелдиг дыштанылгаже үдеттирген.
Ачавыс-даа «алдын холдуг», зрес-кежээ,
Аал-өдзэн ээнзиретпейн, малын малдап,
Ажы-төлүн, уйнуктарын карактажып,
Кады чурттаан эжинге ол быжыг эгин.
Ийи кыстың ортузунда чаңгыс эр бооп

Ийи дугаар төрүттүнгөн дуңмавыс ол.
Амыдырал аайы-биле Москвада
Ажыл-херзэн чорутпушаан, чурттап чы-
Ачавыска, дуңмавыска шуптувус бис
Аас-кежик, кадыкшылды, өөрүшкүнү,
Кежик-чолду, чедишкинни, омакшылды
Күзеп тур бис, йөрзеп тур бис!
Ханы хүндүткел-биле, чоок кижиге

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, хүндүлүг, ынак ачавыс **Калин-оол Кылын-оолович ОНДАР** апрель 16-да 55 харлаар.

Ол хөй чылдар иштинде Сүт-Хөл кожуунун аңгы-аңгы адырларында удуртукчу болуп ажилдап, а амгы үеде Чадаананың арга ажил-агы черинде

удуртукчулап ажилдап чоруур.

Хүндүлүг киживиске юбилейин тавары ажил-ижинге чедишкиннерни, быжыг кады, аас-кежикти, узун назынны, ак орутку сеткиливис ханызындан күзевыс.

Өөнүң ишти, уруглары

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс, Сүт-Хөл кожуунун хүндүлүг чурт-такчызы, «Россия Федерациязының» Улус өөредилгезинин тергини деп хөрөк демдээниң эдилекчиси **Анастасия Шогдуповна КУУЛАР** апрель 15-те 72 харлаан. Ол хөй чылдар дургузунда Алдан-Маадыр ортумак школа-зынга башкы кылдыр ажилдааш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Бистиң ававыс кончук мерген угаан-ныг, арга-сүмелиг, чугаа-сооттук, ажыл-ишчи, ачы-буянныг, бистерге болгаш ону билер бүгү аныяк-өскенге үлегер-чижек болуп чоруур. Хүндүлүг ававыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун назынны, омакшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү-маңайны йөрзевышаан дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Амыдырал-чуртталганың
Артын-сынын ажил чорааш,
Терең хемин кежип чорааш,
Тергин диртип алдаржыдың

Алдар-аттыг ававыс сээң,
Оолдар, кыстар, ажы-төлүң
Оран-чуртун делгеминде
Онза, чараш чурттап чор бис.

Улуг башкы ававыска,
Ууттунмас аас-кежиин,
Улуг-улуг чедишкинни,
Улам быжыг кадыкшылды
Улай-улай күзээр-дир бис!

Өөнүң ээзи, ажы-төлү,
уйнуктарындан.

**Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда,
Каа-Хем, Хову-Аксы, Бай-Хаак,
Кызыл-Мажалык суурларда
ХӨЙ КВАРТИРАЛЫГ БАЖЫҢНАРНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ
ЭЭЛЕРИ!**

Тыва Республикада хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезинин коммерцияга хамаарышпас фондузунун (регион операторунун) сагындыры болза, **2015 чылдың март 1-ден эгелеп** хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезинин (лифт чок чуртталга оран-савазы 1 дөрбелчин метрде — 4,52 руб., лифтигиде — 4,60 рубль)* регион программазында кирген хөй квартиралыг бажыңнарның ниити өңчү-хөрөңгизинин капитал септелгезинге ай санының дадывырын төлээринин талазы-биле хүлээлгезин хөй квартиралыг бажыңнарда оран-сава ээлери күөседип эгелзэн дээрзин сагындырып тур бис.

Бо чылдың март айның төлевирин 2015 чылдың апрель 20-ге чедир боттандыраар, оон соонда ай санында 20-ниң хүнүнге чедир регион операторунун тускай агар санынче төлээр.

Айтырылганы дараазында телефон дамчыштыр тодарадыр: (39422) 2-25-11, Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, 30

* 2013 чылдың 12.26-да «Тыва Республиканың девискээринде турар хөй квартиралыг бажыңнарда ниити өңчү-хөрөңгизинин капитал септелгезин организастаарының дугайында» Тыва Республиканың №2322 ДХ-1 Хоойлузунун 2 чүүлүнүн 3 кезээ (2015 чылдың 01.08-те эдилгези-биле).

Кара болгаш өңнүг металлдарның бузундуларын хүлээп ал турар бис. Өртзэ аар. Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94. «Одежда» баазасы.

Тел. 8-923-384-38-78.

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу, 1 кв 1-де ангор өшкү дүгүн, хөй дүгүн акшага улуг өртек-биле садып ал турар. Хөй дүгүн дуска орнажып ал болур. Ангор дүгүн хуу ажил-агыйлыг арааттар дугуржулга өртекке ду-жаап болур.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-82-58.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина РФ **Саая Адыгжы Артуровича** о предоставлении в аренду земельного участка из населенных пунктов, с кадастровым номером №17:01:0401087:259 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Салчак Онгай-оол, д. 17, с общей площадью 830 кв.м., разрешенное использование (назначение) - для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства администрации муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения поданному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Вр.и.о. главного специалиста экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации **Сундуй А.А.**

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Ондар Анеты Александровны** вх.№306 от 09.04.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401025:475, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Набережная №1а с общей площадью 800 кв.м в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

Читкенин барымдаалааш...

Удостоверение на имя **Монгуш Чингис Андреевича**, №289 выданный от 07 июля 2014 года Управление Роспотребнадзора по РТ, считать недействительным.

Удостоверение на имя **Хомуш-ку Алефтины Аңгыр-ооловны**, №1492 выданный от 03 июня 2011 года в Тувинском государственном институте переподготовки и повышения квалификации кадров Министерства образования и науки РТ, считать недействительным.

2015 чылдың май 2-де 12 шакта **Чаян ДОНГАКТЫҢ** чырыктылыг адынга тураскааткан 18 хар чедир аныяк мөгелер аразында хүрешке республика чергелиг маргылдаа Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан сумузунга болурун дыңнатпышаан, мөгелерни чаладывыс!

Деткичилерге харылзажыр телефон номери: 8-923-543-99-42.

Майя Дакар-ооловна ДОНГАК.

В рамках действующего законодательства чение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист по земельно-имущественным отношениям **Ч. МО**

В администрацию муниципального района Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Сат Ольги Базыр-Сат** вх.№307 от 10.04.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:010101 расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Иши Лопсан-Дондуп, д. 38 с общей площадью 11 кв.м в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства чение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Хольского кожууна по земельно-имущественным отношениям: **Ч. МО**

Тыва Республиканың чыды спортчу бөлүктөр белкээр төвүнүн коллектив бистиң коллегавыс, трен башкывыс, мөгевис, хос хүрешке Россияның алдылыг спорт мастери Лар Бюрбюевна Ооржактын азы

Бюрбю Чирикович ООРЖАКТЫҢ чок болганы-биле ханы жыыдалын үлежип тур бис

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Коп редакторнун хүлээлгезин күөседип турар **А.М. МОНГУШ.**

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 5624. Чагы 40. Номерни парлагаже дужаганы; график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырында хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республикасы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те буртук Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардыңдыгылары дээш авторлар боттары харылаар.